

De hoeven van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch.

Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit

The farms of the Table of the Holy Spirit of 's-Hertogenbosch. Formation, management and liquidation of a large complex of farms 1470 – 1763 (text in Dutch)

door

dr. A.C.M. (Ton) Kappelhof

Artikel oorspronkelijk gepubliceerd in het Noordbrabants Historisch Jaarboek, 1 (1984) 83-142. Gedigitaliseerd, herzien en geplaatst op de website www.academia.edu op 10 september 2014.

De volgorde van de hoofdstukken en paragrafen is veranderd waardoor een meer logische compositie ontstond. Om die reden is afgezien van het plaatsen van de oorspronkelijke paginanummers.

In augustus werd een herziene editie met een aanvulling over de periode 1470-1570 geplaatst.

Summary

The largest poor care institution in the city of 's-Hertogenbosch, The Table of the Holy Spirit, which was founded in or shortly after 1274, became very rich as many *burgers* bequeathed money, houses, land en farmsteads. In the seventeenth century the Table was the proprietor of more than 50 farmsteads situated all over the bailiwick of 's-Hertogenbosch. After research in the archive of the Table I published in 1984 in a regional historical journal an article about the farms especially between 1650 and 1750. This was thoroughly revised in 2014 and 2015 and put on this site.

The farms were leased for a certain period after ca. 1560. Rents decreased between 1660 and 1730 with 60%, when measured in money; in kind they only decreased with 35%, because prices of rye, barley, oats and buckwheat went down after 1713. The governors sold all farms between 1700 and 1763 and reinvested the money in state bonds. This policy would turn out to be very disadvantageous for the Table and so for the numerous poor of 's-Hertogenbosch as the French government applied a hair cut of two third (66,6%) on state bonds in 1810. It seems that between 1480 and 1570 production of grains gave way to dairy and living cattle.

Revised edition

22 August 2015

Copyright A.C.M. Kappelhof Den Haag 2015

Het is niet toegestaan deze tekst of gedeelten ervan te publiceren zonder voorafgaande toestemming van de houder van het copyright.

Publication of this text or parts of it is not allowed without foregoing permission of the keeper of the copyright.

1.

INLEIDING

In een eerder in dit jaarboek gepubliceerd artikel over het inkomen van het Bossche Tafel van de Heilige Geest werd geconstateerd dat het onroerendgoedbezit van deze instelling na 1650 slecht rendeerde.¹ Een afzonderlijke studie werd toen toegezegd. Een deel van deze belofte kom ik hier na. In het bestek van een artikel is het niet mogelijk dé geschiedenis van het hele bezit van de Tafel van de Heilige Geest, de rijkste armenzorginstelling van 's-Hertogenbosch, te behandelen. Ik beperk me daarom tot de hoeven. Onder een hoeve versta ik een boerenbedrijf bestaande uit een woonhuis al of niet met stal, bijgebouwen zoals schuur, varkenskot, turfhok, bijenstal, enzovoort en het bij de hoeve behorende land, grofweg te verdelen in akkerland, weiland, beemden (hooiland) en heide. Op de Noord-Brabantse zandgronden heeft een hoeve, anders dan bijvoorbeeld in Holland, géén vaste oppervlakte en liggen de percelen grond verspreid. De ontsluiting van de ongeveer 4.000 oorkonden in het archief van deze instelling is nog niet voltooid zodat vooral de geschiedenis van de opbouw en het beheer vóór 1470 nog leemten vertoont.² De Tafel werd in de stukken vaak Geefhuis genoemd, een term die ik hierna ook zal gebruiken.

1.1

Vier vragen

Vier kwesties verdienen nader onderzoek. Zij hebben betrekking op de opbouw en de liquidatie van het hoevenbezit, het beheer en de pachtopbrengsten.

1.

Het hoevenbezit is bijna helemaal gevormd vóór 1525. Hoe kwam het Geefhuis aan de hoeven: werden ze geschonken of gelegateerd of kocht men ook wel aan? Heeft men een bepaalde beleggingspolitiek gevoerd? Is de ligging van de hoeven een product van toevallige omstandigheden of van een weloverwogen keuze?

2.

Vanaf 1433 zijn er gegevens bekend over de opbrengsten van de hoeven. Tot 1525-1550 wordt de pacht bijna helemaal in natura voldaan, daarna ruikt het geld op. Het merkwaardige verschijnsel doet zich hierbij voor dat de hoeveelheid geleverd rogge in bijna een eeuw (1480-1569) nauwelijks toeneemt. De hoeven in het noorden van de Meierij leverden in 1541/42 zelfs ongeveer even veel rogge, gerst en haver als in 1433. Hoe kan deze stagnatie in de graanopbrengst worden verklaard? Na 1540 stegen de pachtopbrengsten wel, maar dat komt helemaal voor rekening van de geldpacht en andere afdrachten in natura dan graan.

¹ Kappelhof, 'Bossche Geefhuis'.

² Dit archief bevond zich destijds in het Archief van de Godshuizen, gehuisvest in het Centraal Bureau Godshuizen, Muntelbolwerk 1, 's-Hertogenbosch. Sinds 1992 berust het in het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. De ontsluiting ervan is nog niet af, maar de belangrijkste documenten zijn toegankelijk.

3.

Vanaf 1660 beginnen de pachtopbrengsten van de hoeven van het Geefhuis en van het Groot Gasthuis, dat eveneens maar minder diepgaand werd onderzocht, te dalen. Deze daling zet door tot even na 1740. Wat is hiervan de oorzaak: de conjunctuur of de belastingen?

4.

In 1750 en in 1763 werden alle hoeven op één na verkocht en het vrijgekomen geld werd belegd in obligaties. Waarom liquideerden de regenten een van de oudste delen van het patrimonium op een moment dat in de landbouw een opwaartse conjunctuur inzette.

De eerste twee vragen worden in dit artikel niet behandeld, de laatste twee wel. Over de periode 1433-1600 waren wel veel gegevens voorhanden, maar de bewerking ervan leverde te veel methodische en technische problemen op.

1.2

De pachtopbrengsten

De daling van de pachtopbrengsten interesseerde mij in hoge mate omdat ik in de periode 1978-1986 bezig was met een proefschrift over het belastingstelsel in de Meierij van 's-Hertogenbosch in de Generaliteitsperiode (1648-1795). Daarbij stond de vraag centraal of de opbrengsten in de agrarische sector na 1650 daalden en zo ja, wat daarvan de oorzaken waren. Dit werk is in 1986 gepubliceerd.³

Vanaf omstreeks 1660 wordt Den Haag voortdurend bestookt met klachten dat de belastingen op de grond te hoog zijn en dat het cultuurland in de Meierij veel zwaarder wordt belast dan in andere delen van Staats-Brabant of het Spaans gebleven deel van het hertogdom. Ook in andere gewesten zoals Gelderland en Holland zou de belastingdruk op landbouwgrond lager zijn. Daardoor daalden, aldus de Brabantse klagers, de pachtopbrengsten en investeerde de stedelijke burgerij steeds minder in de landbouw. Later worden de klachten steeds ernstiger. Tussen 1700 en 1725 wordt herhaaldelijk in rekesten en andere documenten gemeld dat veel boerderijen helemaal geen pacht meer opbrengen, terwijl uit andere bronnen blijkt dat vooral in het zuiden van de Meierij veel land jaren achtereen braak ligt.

Over de opbrengsten van de landbouw -zowel de fysieke als de economische- in de Meierij in de periode vóór 1795 is vrijwel niets bekend. Andere gebieden zoals Holland benoorden het IJ, Friesland, westelijk Noord-Brabant (vanaf 1700) en de omgeving van Maastricht zijn wel grondig bestudeerd.⁴ Jansen karakteriseert de periode 1660-1740 voor Zuid-Limburg als

³ Kappelhof, *Belastingheffing*.

⁴ Westelijk Noord-Brabant: Klep, *Groeidynamiek*; voor Maastricht en omgeving Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging* en Gutman, *War and Rural Life*, voor de werken van A.M. van der Woude over Noord-Holland benoorden het IJ en J.A. Faber over Friesland, van J. Baars over de Beijerlanden en W.J. Dewez

een tijd, waarin men tevergeefs poogt de landbouwproductie te stabiliseren en waarbij het vooral de geregeld terugkerende oorlogen waren die dat verhinderden.⁵ De oorlogen leidden niet alleen tot materiële schade, maar ook tot veel hogere belastingen.⁶ Ze boden echter soms ook de gelegenheid voor grote boeren om oorlogswinsten te maken.⁷ Het inkomen van de grootgrondbezitters daalde in de omgeving van Maastricht vanaf 1715 tot 1740 drastisch.⁸ Was dat ook zo in de Meierij?

1.3

Pachthoeven en eigengeërfde boeren

De Meierij van 's-Hertogenbosch behoorde vanaf 1648 in zijn geheel tot de Republiek in tegenstelling tot het gebied rond Maastricht dat voor een klein deel tot de Republiek behoorde en verder politiek sterk verbrokkeld was. De Meierij was een uitgestrekt plattelandsgebied met maar één echte stad, 's-Hertogenbosch. Van nature was dit deel van Brabant maar karig bedeed: de zandgronden waren onvruchtbaar, de weinige kleigronden aan de Maaskant waren evenmin bijzonder vruchtbaar en stonden vaak onder water. Zuid-Limburg had veel betere grond (löss) en ook meer grote steden: Maastricht, Luik en Aken. Na 1650 ondervonden beide gebieden de gevolgen van de drie oorlogen die de Republiek gedwongen was te voeren tegen het naar territoriale expansie strevende Frankrijk (1672-1678, 1688-1697 en 1702-1713). Daaraan ging de tachtigjarige Oorlog vooraf, tijdens welke beide gebieden bijna onafgebroken oorlogsterrein waren.

Men klaagde in de Meierij over dalende pachtbrenngsten en relateerde deze aan de belastingen. In de streek rond Maastricht deden zich echter ook problemen voor, maar lang niet iedereen stond daar onder het gezag van de Staten-Generaal. Waar dat wel het geval was, veranderde er bovendien niets aan het belastingstelsel. Nieuwe belastingen werden daar door de Staten-Generaal niet ingevoerd; in Staats-Brabant gebeurde dat daarentegen tussen 1648 en 1658 wel. Deze feiten roepen twijfel op aan het waarheidsgehalte van al deze klachten. Was er soms meer aan de hand? Toetsing aan de hand van meer objectieve gegevens is nodig. De archieven van de Bossche Godshuizen bevatten veel materiaal dat zoiets mogelijk maakt.

De Meierijsse landbouw kende, zoals door ons verricht onderzoek aantoonde, twee soorten boerenbedrijven. Ieder dorp had zijn hoeven, die vaak het eigendom waren van abdijen, adellijke heren en vrouwen en stedelijke patriciërs. Deze hoeven werden verpacht. Overigens was de meeste grond in handen van eigengeërfde boeren.⁹ De hoeven waren

over Klundert in de eerste helft van de achttiende eeuw, zie de beredeneerde bibliografie in deel VIII van de *Nieuwe Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem, 1979) 451-454.

⁵ Jansen, *Landbouw*, 98.

⁶ Jansen, *Landbouw*, 101.

⁷ Jansen, *Landbouw*, 98-101.

⁸ Jansen, *Landbouw*, 100.

⁹ Crijns en Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf*, 281. Volgens het Verslag van den landbouw in Nederland over 1885 was toen in de provincie Noord-Brabant 69% van de grond eigendom, 31% was pachtlands. In de zeventiende eeuw zal het percentage pachtland iets hoger gelegen hebben omdat, zoals na 1984 door mij

voor Meierijse begrippen grote bedrijven. Daarnaast waren er veel keuterboeren die hun grond meestal in eigendom hadden en soms wat land van dorpsgenoten bijpasten. Een derde groep werd gevormd door lieden die alleen een huisje of een hut bezaten met daarbij een miniem stukje land. Met allerlei nevenwerkzaamheden hielden zij zich zo goed en kwaad als het ging in leven. Tegenover een kleine selecte groep van pachters stond een massa eigengeërfde boeren, boertjes en arbeiders met een koolhof. Over de opbrengsten van het keuterbedrijf is weinig bekend, over de pachthoeven en de losse percelen land is veel meer informatie omdat de boekhoudingen van grootgrondbezitters vaak bewaard zijn. De keuters zullen, zelfs als ze al konden schrijven, meestal geen boekhouding hebben bijgehouden. Wat er was is verloren gegaan. Het is de vraag of de bedrijfsvoering en de landbouwtechnieken op deze twee soorten bedrijven dezelfde geweest zijn. Er is reden om aan te nemen dat dit niet altijd het geval was, maar waar de verschillen dan precies lagen is moeilijk na te gaan. Ter beantwoording van de bovenvermelde vraag onderzocht ik de pachtopbrengsten van een deel van het hoevenbezit van de Tafel van de H. Geest in de periode 1600-1750. Gekozen is voor de hoeven en niet voor de losse stukken land omdat de hoeven van de Tafel verspreid lagen over de hele Meierij, terwijl de percelen land vrijwel allemaal rondom de stad en aan de Maaskant lagen. Dit land diende als hooi- en weiland. De oppervlakte van de hoeven bleek erg te variëren, maar was in de tijd wel nagenoeg constant.

2.

HET HOEVENBEZIT VAN DE TAFEL VAN DE HEILIGE GEEST

2.1

De opbouw van een patrimonium

Wanneer Christina Meelmans in 1412 in haar testament onder bepaalde voorwaarden de helft van haar hoeve in Helvoirt vermaakt aan het Geefhuis, dan moet dit voor de meester of rector van deze instelling geen uitzonderlijke gebeurtenis geweest zijn.¹⁰ Op dat moment is de opbouw van het hoevenbezit al meer dan een eeuw aan de gang. Hoeven worden geschonken of gelegateerd, het Geefhuis koopt ze of vormt ze zelf door verspreid liggende stukken land samen te voegen en op een daarvan een boerderij te bouwen voor de pachter of 'laet'. De bronnen maken een verantwoorde reconstructie van dit proces mogelijk (zie bijlage 1). Bijna alle hoeven zijn verworven in de middeleeuwen en in het eerste kwart van de zestiende eeuw, maar de groei verliep in een zeer onregelmatig tempo. Juist de hoeven die het eerst vermeld werden, lagen vrij ver van 's-Hertogenbosch af: Riel (bij Geldrop), Hoog Geldrop, Hilvarenbeek en Kerk-Oerle. Dat zou er wel eens op kunnen wijzen dat in deze vroege periode Bosschenaren, die meestal als schenkers optraden, al diep in de Meierij bezittingen hadden en dat de economische banden tussen stad en ommeland toen al

verricht en nog niet gepubliceerd onderzoek uitwijst de staat veel zogenaamde geestelijke goederen verkocht. Het beeld veranderde echter niet wezenlijk. Zand-Brabant was een land van eigengeërfde boeren.

¹⁰ De meester of rector was belast met het dagelijks beheer van de goederen van het Geefhuis. Boven hem stonden de provisoren en het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch. Na 1630 spreekt men van rentmeester respectievelijk regenten. De rector was anders dan de term suggereert geen geestelijke.

behoorlijk ontwikkeld waren. In de veertiende eeuw werden er tenminste 17, vermoedelijk echter nog meer hoeven verworven of gevormd. In 1433 bezat de Tafel 29 hoeven, maar vanaf dat jaar kwam er tot 1494/95 geen enkele meer bij. Een zeer opvallend feit, aangezien de vijftiende eeuw wel beschouwd wordt als de Brabantse Gouden Eeuw. De Tafel profiteerde er in elk geval niet van, trouwens ook het aantal haardsteden in de stad liep tussen 1438 en 1464 sterk terug.¹¹ Tussen 1494/95 en 1514/15 kwamen er niet minder dan 14 hoeven bij en dat in een tijd dat de bevolking zowel binnen de stadsmuren als daarbuiten flink toenam, maar de kronieken en in hun kielzog de geschiedschrijvers voortdurend spreken over de rampspoed van de Gelderse oorlogen. Ondanks alle Gelderse strooptochten was het voor de Tafel kennelijk aantrekkelijk te beleggen in de agrarische sector. De onderpanden waren solide genoeg voor een Godshuis dat volgens de oude regel zijn geld op een risicomijdende wijze diende te beleggen. Na 1514/15 nam het tempo van verwervingen sterk af om na 1560 helemaal tot stilstand te komen. Al in de jaren vijftig van deze eeuw was men gedwongen één veraf gelegen hoeve van de hand te doen om van de opbrengst in Amsterdam koren aan te kopen.¹² Met het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) brak pas weer een tijd aan, waarin men zijn geld kon beleggen in land buiten de stadsmuren. Er werden nogal wat losse stukken land en één hoeve aangekocht.

Vanaf de zestiende eeuw waren de mogelijkheden om te beleggen in renten in overheidsinstanties sterk toegenomen, maar de Tafel maakte van deze gelegenheid, ofschoon men voortdurend moest (her)beleggen, tot omstreeks 1650 nauwelijks gebruik.¹³ Andere Godshuizen zoals de Negen Blokken kochten wel renten en obligaties op overheidsinstellingen aan. Het is niet duidelijk, waarom men de overheid meed, maar politieke redenen speelden hier mogelijk een rol. Tot 1629 was de stad 's-Hertogenbosch Spaans, daarna Staats. Zolang de oorlog duurde, was er altijd de mogelijkheid dat de stad tot de andere partij zou overgaan. Het was de gewoonte om vijandelijk goed te confisqueren. Beleggingen in een land, waarmee men in oorlog was, leverden dan niets meer op. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat het goederenbeheer van de Tafel een traditioneel karakter had: men stapte niet gauw over op een nieuwigheid.

De hervatting van de oorlog in 1621 bracht een terugval in de acquisitie teweeg. Pas na 1648 ging men opnieuw tot uitbreiding over. Na de koop van twee bestaande en de vorming van één nieuwe hoeve werd in 1659 het hoogtepunt bereikt. De Tafel bezat toen 52 hoeven. In de jaren zestig van de zeventiende eeuw deed men in Oss nog enkele aankopen met de bedoeling daarvan een hoeve te vormen. Zo werd in 1661/62 weiland gekocht om bij het land dat al de naam had gekregen van 'de nieuwe hoeve' gevoegd te worden als daar, zoals men van plan was, een 'bouwhuys', een woning voor de pachter, te worden neergezet.¹⁴ In 1667/68 belegde men echter een groot bedrag in een obligatie ten laste van een overheidsinstelling omdat er 'geen goede occasie' was om elders zijn geld in te steken.¹⁵ Land was kennelijk niet interessant meer. Nog slechts twee maal, in 1668/69 en in 1677/78

¹¹ Blockmans en Prevenier, 'Openbare armenzorg', 26 en tabel II.

¹² Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 26.

¹³ Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', tabel I.

¹⁴ SAH, THG, Rekening 1661/62, hoofdstuk uitgaven wegens aankoop van land.

¹⁵ SAH, THG, Rekening 1667/68 hoofdstuk uitgaven wegens aankoop van land.

verwierf men land, daarna belegde men al zijn geld in obligaties op de stad 's-Hertogenbosch en de dorpen in de Meierij van 's-Hertogenbosch (zie ook bijlage II).

Slechts het Groot Gasthuis, het Burgerweeshuis en enkele kleine gasthuizen voor ouderen hadden naast de Tafel hoeven in bezit. De kleine gasthuizen hadden ofwel geen ofwel één of twee hoeven, het hoevenbestand van het Groot Gasthuis was veel omvangrijker. In 1650 telde dit 19 hoeven, in 1700 was dit aangegroeid tot 21 hoeven. Desalniettemin kwam het Groot Gasthuis toch duidelijk op de tweede plaats na het Geefhuis.

De 85 hoeven van de Bossche Godshuizen, die ik heb kunnen natrekken, lagen verspreid over de hele Meierij. In het land van Ravenstein, dat slechts tot de Meierij gedefinieerd in de bredere zin behoorde en zich na 1648 geheel losmaakte van de Meierij, lagen nog vijf hoeven, namelijk drie in Herpen-Koolwijk van de Tafel en twee in Boekel van het Groot Gasthuis. Ongeveer twee derde van de hoeven lag binnen een cirkel met een straal van 20 kilometer rondom 's-Hertogenbosch.

ER zijn vier gebieden te onderscheiden met een grote concentratie van hoeven:

a.

de strook tussen Tilburg en 's-Hertogenbosch die in het noordwesten begrensd wordt door een oost-west verlopend stuifduinengebied (de Loonse en Drunense Duinen) en in het zuiden door het dal van de Essche Stroom en zijn zijrivieren. Een groot deel van dit gebied bestaat uit sterk zandige lössleem.

b.

De rand van zand- en rivierkleigronden vermengd met dekzand

c.

Het centrum van de Meierij, een gebied met lössleemgronden vermengd met dekzand.

d.

De omgeving van Eindhoven met onder Acht-Woensel eveneens een gebied met zandige lössleemgronden.

Daarnaast waren er nog twee kleinere concentraties, te weten Moergestel en Sint Oedenrode. De Godshuizen hadden geen hoeven in het zandige deel van Kempenland, behalve dan Hilvarenbeek.

Niet bekend is of deze gebieden een grotere dichtheid aan pachthoeven kenden of dat de Godshuizen ernaar streefden juist hier hoeven te verwerven of op te bouwen. De natuurlijke omstandigheden waren in de gekozen gebieden gunstiger dan elders in de Meierij door de nabijheid van veel groenland aan de Maaskant en rondom de stad of het voorkomen van lemige gronden die in hete zomers niet zo snel uitdrogen en meer voedingsstoffen bevatten. Vooralsnog veronderstel ik dat de Godshuizen hun hoeven gezocht en gevonden hebben in de beste delen van de Meierij en dat die streken naar verhouding meer hoeven hadden dan de schrale delen zoals West-Kempenland en Boven-Peelland. De Godshuizen waren niet geïnteresseerd in andere delen van Brabant of het Rivierengebied. Ik vermoed, maar deze

hypothese verdient nog wel nadere toetsing, dat de competentie van de schepenbank van 's-Hertogenbosch hiermee veel mee te maken had. De bank bezat het recht van ingebod, dat wilde zeggen dat een in 's-Hertogenbosch wonende schuldeiser een onwillige debiteur kon dagen voor de schepenbank van 's-Hertogenbosch wegens niet betaalde pachten of renten op onderpanden gelegen buiten de stad, als de constitutieakte voor deze schepenbank was verleden. Dat was voordelig voor de crediteur. Het recht van ingebod strekte zich uit over de gehele Meierij, zowel over de dorpen die direct onder de hertog van Brabant vielen als die welke een eigen heer hadden. Bovendien gold het ook in groot aantal plaatsen daarbuiten zoals Poppel, Weelde en Ravels die in het kwartier van Antwerpen lagen en in de landen van Megen, Oijen en Ravenstein.¹⁶

2.2

Het beheer

2.2.1

De pachters en de totstandkoming van de pacht

De hoeven van het Geefhuis en het Groot Gasthuis werden onderhands verpacht aan lieden uit de streek zelf. Het moesten solide boeren zijn, dus bij voorkeur met wat eigen grondbezit, waarop men eventuele pachtschulden kon verhalen. De kandidaat-pachter moest in staat zijn –althans vanaf het midden van de zestiende eeuw – om een veestapel en landbouwwerktuigen in te brengen. De contracten werden vanaf het midden van deze eeuw –en waarschijnlijk al eerder – opgesteld ten overstaan van twee Bossche poorters als getuigen. Dezen, en de pachter met zijn twee borgen, tekenden de akte die werd afgeschreven in een register of plaatsten als ze niet konden schrijven een handmerk of een kruisje. Anders dan in de middeleeuwen werden de akten dus niet verleden voor de Bossche schepenbank. Dat spaarde voor de Tafel kosten (schrijflonen en leges) uit.¹⁷ Vaak, vooral na 1650 en vóór 1550 liet men de pacht na het verstrijken van de termijn stilzwijgend doorlopen. De pachter kon een man of een vrouw zijn, dat maakte geen verschil uit in de pachtvoorwaarden.

De continuïteit onder de pachters was zeer groot. Vaak ging de pacht over van vader op zoon of van vader op weduwe en vervolgens op zoon of schoonzoon. Bij zo'n overgang werd meestal wel een nieuw contract opgemaakt. Het kwam voor dat de weduwe van een oude pachter haar zoon naar 's-Hertogenbosch stuurde met de mededeling dat zij zich te oud en te zwak voelde om de hoeve te 'betelen' en dat ze de meester verzocht de pacht over te doen aan haar zoon die zij van harte aanbeval. Op dergelijke verzoeken werd steeds ingegaan. Overigens ontwikkelde dit zich niet tot een echte vererving waarbij de erfgenamen van een overleden pachter automatisch recht konden doen gelden op de pacht.

¹⁶ *Costuymen ende usantiën*, 140 (titel XX, artikel VI)

¹⁷ Jansen, *Landbouwpacht*, 22-35.

De 21 onderzochte hoeven werden in de periode 1600-1740 gepacht door 118 families.¹⁸ Onder een familie versta ik de bloedverwanten (ouders-kinderen-neven en nichten) én de aangetrouwde familieleden (schoon, zwager en tweede echtgenoot/echtgenote). Deze families hielden het gemiddeld 25 jaar uit. Na 1660 veranderde de tijdsduur dat een familie op een hoeve bleef niet. Het aantal families per hoeve varieerde van één (Udenhout-Biezenmortel) tot 12 (Vught-De Braak). Vooral op de hoeven in Tilburg en Udenhout was de continuïteit groot. Een familie verliet de hoeve meestal vrijwillig, doordat men de pacht opzei of bij het einde van de termijn de Tafel meedeelde niet meer te willen pachten. Bankroeten kwamen maar zelden voor. Publieke verpachtingen, waarbij kandidaat-pachters tegen elkaar op boden, kwamen maar weinig voor en mislukten vaak, omdat er te laag geboden werd. De rentmeester van de Tafel 'hield de pacht dan aan'. Vervolgens werd er onderhands een overeenkomst gesloten met de oude of een nieuwe pachter. Bij een plotselinge verslechtering van de toestand kwamen rentmeester en pachter een verlaging van de pacht overeen.

De contracten lopen meestal over een periode van vier tot zes jaar. De pachter aanvaardt de hof bij het huis en het hooiland op 15 maart, het huis en het weiland met Pinksteren en het akkerland na de oogst. Bij dit laatste bestaan er twee systemen die de hele periode naast elkaar voorkomen: 'bloot aan de stoppelen' en 'met de halve schare'. Bij de halve schare neemt de nieuwe pachter het akkerland over met de helft van de laatste oogst, zodat hij daaruit hij daaruit de eerste pachttermijn kan betalen en over zaaikoren beschikt. Bij zijn vertrek laat hij weer aan zijn opvolger de helft van de korenoogst. Bij 'bloot' is dit niet het geval en moet de nieuwe pachter van voren af aan beginnen.

2.2.2

Het boerenbedrijf op de hoeven

Het Geefhuis trachtte als verpachter te voorkomen dat een pachter roofbouw pleegde op de hoeve. Favoriete methodes waren het te weinig bemesten waardoor de grond uitgeput raakte, het kappen van bomen en hakhout en het achterwege laten van nieuwe aanplant en het nalaten van het verplichte klein onderhoud van de hoevegebouwen. Vooral het laatste jaar van de pacht probeerde een slechte pachter eruit te halen wat hij kon. De contracten bevatten daarom bepalingen om dat te voorkomen. Deze en andere bepalingen geven ons heel wat inzicht in de toen in zwang zijnde landbouwtechnieken. Vooral de contracten van vóór 1650 zijn rijk aan clausules, ofschoon het nooit zover kwam -ook in de late middeleeuwen niet- dat de pachter een bepaald teeltplan werd opgelegd. De omvang van de veestapel werd evenmin volledig gefixeerd. Bij verhoging of verlagingen van de pacht werd steeds vermeld wat de reden daarvan was.

Veel bepalingen die we vóór 1750 tegenkomen staan ook al in identieke bewoordingen in de oudste contracten van omstreeks 1500 vermeld. De manier waarop men boerde was sterk door tradities bepaald, maar dat hield bepaald niet in dat er tussen 1450 en 1750 niets veranderde. Na 1984 uitgevoerd onderzoek heeft dat overtuigend aangetoond. Het meest

¹⁸ Er is geen rekening gehouden met families die van de ene hoeve naar de andere overgingen, hetgeen soms voorkwam.

recente werk waarin dit onderwerp uitgebreid wordt behandeld is het proefschrift van Hein Vera.¹⁹ In veel oudere publicaties die de modernisering van de landbouw vanaf het einde van de negentiende eeuw behandelen, wordt ten onrechte uitgegaan dat het boerenbedrijf op de Brabantse zandgronden vóór die tijd eeuwen lang statisch was of dat er misschien wel wat, maar in elk geval niets essentieels veranderde. De geschiedenis van de Meierijse landbouw van vóór 1800 is nog niet geschreven, wat onder meer veroorzaakt wordt doordat contemporaine verhalende bronnen schaars zijn en de pachtcontracten uit de periode 1400-1800 opgehoopt in de archieven nog niet op grotere dan wil zeggen bovenlokale schaal zijn geanalyseerd of dat dit gebeurd is door onderzoekers die niet onderlegd zijn in de economische geschiedenis. De door mij bekeken contracten, naar schatting ongeveer 1000 tot 1250 stuks, geven nog geen geschiedenis van de landbouw in de Meierij, maar het begin is wel gemaakt.

a.

De hoeve als agrarische bedrijfseenheid

Wat een hoeve precies is, wordt uit de bronnen zeer duidelijk: in ieder geval *niet* een bepaalde, overal gelijke oppervlakte land. Dergelijke hoeven van 12 of 24 bunder komt men eerder tegen in ontginningsgebieden waar volgens plan wegen, vaarten en percelen in het terrein werden uitgezet en voorheen woest land in cultuur werd gebracht.²⁰ In de Meierij is een hoeve echter een voor Kempische begrippen groot agrarisch bedrijf dat bestaat uit het centrum van de exploitatie met de hoevegebouwen, een stuk daaraan grenzend akker- of weiland en een aantal verspreide percelen zaailand, weiland, hooiland en heivelden. Sommige hoeven hadden een eigen schaapskudde die in de kooi zijn thuis had. De contracten vermelden nooit, hoe groot een hoeve was en uit welke stukken land hij bestaat. Gegevens van deze aard treft men ook niet in transportakten of testamenten, waarin de Tafel hoeven verwierf. De formulering luidde altijd: de hoeve genaamd X in de parochie Y in de herdgang Z met alle toebehoren en alle beesten. De meeste, maar niet alle hoeven hadden een eigenaam. Alleen de verkoopakten opgesteld in de achttiende eeuw geven een goede specificatie. Van een tiental in 1750 verkochte hoeven was het zodoende mogelijk de oppervlakte te berekenen:

Staat 1

Oppervlakte van 10 hoeven van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch in 1750 in hectare

naam en ligging	totale oppervlakte	akkerland	groenland	turfvelden	overige
Rosmalen-Kruisstraat (ene helft)	17,7	4,6	12,2	0	0,9
Rosmalen-Kruisstraat	17,7	4,6	12,2	0	0,9

¹⁹ Vera, '... dat men het goed van de ongeboonen niet mag verkoopen'.

²⁰ Lambert, *The making of the Dutch landscape*, 89-114.

(andere helft)					
Rosmalen-Duinse Hoef	26,8	5,5	19,1	0	2,2
Veghel-Davelaar	6,7	onbekend	2,6	0	4,1
Hilvarenbeek-Biest (1)	22,1	7,5	6,9	5,3	2,4
Moergestel-Vrije Hoeve	37,3	8,8	13,1	10,3	5,1
Tilburg-Broekhoven (2)	29,5	9,1	3,0	3,3	14,1
Oisterwijk-op de Dieze	12,1	onbekend	onbekend	5,3	6,8
Acht-Mispelhoef (3)	17,0	8,1	6,2	0	2,7
Acht-Tegenbosch (4)	15,0	8,0	3,2	0	3,8
Acht-Den Hurk (5)	12,3	7,0	2,7	0	2,6

Bron: SAH, THG, inv. Van Rooy nrs. 702 en 703.

Noten:

1. plus nog een weiderecht van 5 'geswaaij maaijens' waarvan de oppervlakte onbekend is.
2. waaronder 8,3 hectare aan heivelden en 5,0 hectare akker- en weiland
3. plus drie heivelden van onbekende grootte. De drie hoeven onder Acht (thans gemeente Eindhoven) vormden ieder een geheel en waren oorspronkelijk helemaal omringd door heide. Het zijn vermoedelijk laatmiddeleeuwse geïsoleerde ontginningen.
4. plus vier heivelden van onbekende grootte
5. plus vier heivelden van onbekende grootte.

De grootte van een hoeve liep dus sterk uiteen. In de achttiende eeuw kon deze variëren van 7 tot 37 hectare! Grote hoeven zoals Rosmalen-Kruisstraat werden wel gesplitst in twee helften. Dat gebeurde aan het einde van de zeventiende eeuw ook met een drietal hoeven onder Udenhout en Helvoirt, maar was geen regel. De Vrije Hoeve in Moergestel, de grootste die de Tafel gehad heeft, bleef tot 1750 ongedeeld.

b.

De hoevegebouwen

Op de hoeve woonden in het 'bauhuys' de pachter, die met zijn vrouw, kinderen, knechten en meiden en zijn paarden of ossen het geheel 'beteulde'. Verder waren er de stal die vermoedelijk met het 'bauhuys' een geheel vormde, de schuur, de hooiberg, het bakhuis en soms de schaapskooi. Schapen stonden ook wel in een deel van de schuur. De gebouwen stonden vermoedelijk los van elkaar om het brandgevaar te verkleinen. In de zeventiende eeuw waren de hoeven deels uit baksteen opgetrokken, ten dele bestonden ze uit een geraamte van eiken balken, het 'gebint'.²¹ De vakken daartussen waren opgevuld met 'vitselwerk': gevlochten wilgentenen besmeerd met ter plaatse aanwezige leem. De schoorsteen was altijd van baksteen, het woongedeelte, de kelder - bestemd voor de

²¹ De lengte van het woonhuis werd uitgedrukt in een tal 'gebonten' of 'gebenten'. Eén gebint bestond uit twee staanders met daarop een dwarsbalk en twee kaspanten. Van Dam, *Oud-Brabants dorpsleven*, 12-13.

zuivelbereiding - en de funderingsmuren waren ook van baksteen.²² Deze werd soms ter plaatse gebakken, maar ook wel per schip vanuit 's-Hertogenbosch over de Dommel of de Aa aangevoerd. Vermoedelijk was oorspronkelijk alles vakwerkbouw en vond er in de loop der eeuwen een proces van 'verstening' plaats. Dit begon bij het woongedeelte.²³ In de periode 1650-1670 werden er in acht hoeven grote hoeveelheden baksteen verwerkt.²⁴ Een aanwijzing dat men op wat grotere schaal stenen wilde gaan gebruiken, is de bouw van een veldoven in 1661/62 die 200.000 stenen moest gaan leveren op basis van ter plaatse gestoken leem.²⁵

Tot nieuw- of herbouw ging men pas over als het niet anders kon: als de hoeve door oorlog of brand verwoest was. Men bleef zo lang mogelijk oplappen en repareren. Bij nieuwbouw kocht men wel van elders een oud gebint aan dat in gedemonteerde staat werd vervoerd en op het bouwterrein door de meester-timmerman weer in elkaar werd gezet. In 1612 en volgende jaren werd de hoeve op Bijsterveld onder Helmond, die meer dan twintig jaar tevoren door oorlogsgeweld was verwoest, herbouwd. Het bouwhuis bestaande uit vijf gebinten werd uit Boerdonk onder Erp gehaald. Het paste precies op de oude fundering. Evenals vroeger werd er een stenen kelder met gewelf gemetseld en een stenen opkamer daarboven. Het benodigde timmerhout werd ter plaatse gekapt behalve vier of vijf grote bomen die de pachter kon gaan halen op de nabijgelegen hoeve in Gerwen.²⁶ Nog in 1735 bij de herbouw van de Vrijhoef onder Moergestel werd een tweedehands gebint aangekocht. De hoeven die in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden gebouwd, bestonden uit een woongedeelte van drie tot vijf, een schuur van twee tot vier en een schaapskooi van twee gebinten. Van Dam noemt voor boerderijen van omstreeks 1880 ook vier tot vijf gebinten.²⁷ De vroeg-zeventiende eeuwse hoeve zou dan al even lang geweest zijn als de hoeve van kort voor het begin van de modernisering van de Meierijse landbouw.

In 1652-1654 vormden men door samenvoeging van losse percelen en delen van de al lang bestaande hoeve op Hezelaar onder Sint Michielsgestel een nieuwe hoeve in de Loobeemd onder Gemonde. De bouw van het huis is in de rekeningen goed na te gaan en kostte ongeveer 750 gulden.²⁸ Het achterhuis was van baksteen, de rest vakwerkbouw en het dak zoals altijd van stro. Aan materiaalkosten werd 180 gulden uitgegeven, de loonkosten bedroegen 567 gulden. In Geffen werd in 1660-1662 het woongedeelte van de hoeve helemaal vernieuwd. Er werden tenminste 70.000 ijsselstenen en 1500 plavuizen in verwerkt. De kosten kwamen uit op ongeveer 770 gulden, wat niet veel verschilt van de hoeve in Gemonde.²⁹ De bouwkosten van een hoeve waren betrekkelijk laag omdat het timmerhout vaak al op de hoeve aanwezig was en omdat de pachter zeer veel werk zelf deed. Hij hakte de bomen om, hoogde indien nodig het terrein op, voerde met paard en

²² Contracten Acht-Mispelhoef 27 april 1626 en Acht-Tegenbosch 24 maart 1626.

²³ De rekeningen in de archieven van de Tafel en het Groot Gasthuis bevatten veel posten over de inkoop en het vervoer van bakstenen. Zie het hoofdstuk uitgaven aan bouwwerkzaamheden.

²⁴ Te weten: Geffen, Vught-De Braak, Heesch, Udenhout-Hooghout, Udenhout-Biezenmortel, Rosmalen bij de kerk, Helvoirt- 't Laar en Helvoirt bij de kerk.

²⁵ SAH, THG, rekening jaar 1661/62, hoofdstuk uitgaven aan 'timmeragiën'.

²⁶ SAH, THG, pachtcontracten hoeve Helmond van 24 januari 1611 en 15 maart 1617.

²⁷ Van Dam, *Oud-Brabants dorpsleven*, 12.

²⁸ SAH, THG, rekeningen jaren 1652/53-1654/55, hoofdstuk uitgaven aan bouwwerkzaamheden.

²⁹ SAH, THG, rekeningen jaren 1659/60-1662/63, hoofdstuk uitgaven aan bouwwerkzaamheden.

wagen alle materialen aan, opperde voor de metselaar en de dakdekker en leverde de latten die nodig waren voor het strooien dak. Het 'tuynen, vitten en lymen' (= het maken van de wanden) en het verschaffen van eten en drinken (bier) aan de werklieden was ook voor rekening van de pachter. Voor al dit werk kreeg hij niets vergoed. De Tafel leverde het ijzerwerk en indien niet ter plekke aanwezig het timmerhout. De lonen van de metselaars, de timmerman, de dakdekker en de andere werklieden en het onontbeerlijke bier waren ook voor zijn of haar rekening. Ook de burens wilden wel eens helpen bij het vervoer en werden dan beloond met een ton bier.³⁰

c.

De producten van het akkerland

De hoeven leverden vanouds grote hoeveelheden rogge en daarnaast kleine hoeveelheden gerst en haver. De haver werd vooral in het kwartier van Maasland verbouwd op de lage komkleigronden en op de overgangsronden tussen zand en komklei, als deze 's zomers tenminste niet onder water stonden.³¹ Boekweit werd vanaf het eind van de veertiende eeuw in de Nederlanden verbouwd.³² In de vijftiende eeuw kwam het bij de Tafel incidenteel voor: in 1433/34 leverden 24 hoeven samen vier mud boekweit.³³ Pas in de tweede helft van de zestiende eeuw namen de leveranties van boekweit toe en in het midden van de volgende eeuw werd het gewas belangrijker dan gerst of haver. De boekweit kon op niet-bemest land verbouwd worden en aan mest bestond op de Brabantse zandgronden een groot gebrek. In de contracten werd het areaal dat het laatste jaar met boekweit werd bezaaid vastgelegd, terwijl de pachter tegelijkertijd de verplichting werd opgelegd dat laatste jaar alle overige akkerland te bemesten.³⁴

Het stro van het graan was bestemd voor het dak van de hoeve. De contracten bepalen hoeveel stro er jaarlijks gedekt moet worden. Als het dak geen onderhoud nodig heeft, moet de pachter het stro aan het Geefhuis leveren. Ik ben ervan uitgegaan dat het stro op de hoeve bleef als dakbedekking of voor de mest. Daarom heb ik de waarde ervan niet verrekend in de pachttopbrengsten.

d.

De veestapel

Van twee hoeven is de samenstelling van de veestapel in het begin van de zestiende eeuw bekend. De kleine hoeve van Veghel-Davelaar telde in 1510 maar liefst twee volwassen paarden en verder vier melkkoeien en nogal wat jongvee. Gerwen had in 1536 vijf paarden

³⁰ SAH, THG, rekening 1662/63, hoofdstuk uitgaven aan bouwwerkzaamheden.

³¹ SAH, THG, pachtcontracten van 18 oktober 1611 (Oss), 23 december 1608 (Rosmalen-Duinse Hoef), 4 april 1598 (Rosmalen-Eindheinis en 1 november 1619 (Rosmalen-Kruisstraat).

³² Bieleman,

³³ SAH, THG, manuaal van ontvangsten jaar 1433/34.

³⁴ Deze beperking tot 0,33 tot 1,32 hectare komt in veel contracten uit de eerste helft van de zeventiende eeuw voor.

en acht melkkoeien, een kudde van 60 schapen en eveneens tamelijk veel jongvee. De schaapskudde van de hoeve in Heeswijk op de Zoomgraaf telde in 1567 tenminste 86 dieren.³⁵ Aankopen door het Groot Gasthuis op grote schaal van vlees in het begin van de zeventiende eeuw laten zien dat er rode, bonte, zwarte en grauwe koeien te koop waren naast veel vette kalveren, vette en magere ossen (een enkele keer kwamen deze uit Denemarken), hamels (gesneden en vetgemeste rammen), schapen, lammeren, paarden van allerlei kleur en vette en magere varkens. Het pluimvee, waarvan de economische waarde overigens gering was, bestond uit tamme ganzen, kippen, kapoenen (gesneden en vetgemeste hanen) en kalkoenen.³⁶

Tot in de zestiende eeuw hanteerde de Tafel het systeem van het Kempisch stalrecht, waarbij de hele veestapel gemeenschappelijk eigendom was van pachter en verpachter en de baten en lasten in twee gelijke delen werden verdeeld.³⁷ De verpachter investeerde dus in het vee. Tussen 1510 en 1580 vond er een overgang plaats naar ofwel het systeem van de 'ijzeren beesten' of naar een systeem, waarbij de pachter zelf voor een veestapel moest zorgen. Tegelijkertijd werd het 'voorlijf' (de geldpacht) ingevoerd.³⁸ In 1595 hadden 14 van de 41 hoeven 'ijzeren beesten'. Het was steeds de Tafel die dit systeem invoerde en zich in de contracten het recht voorbehield om dit te doen. Het systeem hield in dat de vertrekkende pachter ervoor moest zorgen dat een zekere hoeveelheid vee op de hoeve achterbleef. Deze helft werd geacht vast aan de hoeve verbonden te zijn en was eigendom van de verpachter.³⁹ De waarde van de ijzeren beesten werd bij het aangaan van de pacht vastgesteld op een bedrag in geld. De oude pachter kon vee achterlaten ter waarde van dit bedrag of een gelijke geldsom betalen aan zijn opvolger om daarvan nieuw vee aan te schaffen. Het aandeel van de verpachter in de veestapel werd zodoende vastgelegd, de pachter moest voor vervanging zorgen en kon zelf bepalen hoeveel eigen vee hij wenste aan te houden. Hij kon dus ook meer vee aanschaffen om zijn mestbalans te verbeteren. De 'ijzeren beesten' garandeerden voor de eigenaar een minimum aan mestproductie en de pachter kreeg meer vrijheid om de omvang en de samenstelling van zijn veestapel te bepalen. Bij de invoering hield men echter geen rekening met een stijging van de prijs van het vee, die zich echter als gevolg van de algemene prijsbewegingen in de zestiende eeuw zeker zal hebben voorgedaan. Zo werd het voor vertrekkende pachters voordelig al het vee mee te nemen en de vastgestelde geldsom te overhandigen aan zijn opvolger. De ijzeren beesten waren dus niet handig in tijden van inflatie en zullen in aantal en kwaliteit zijn afgenomen. Een reden om dit systeem in te voeren wordt nergens vermeld. De betrokkenheid van de verpachter bij de bedrijfsvoering werd er minder door, de pachter kreeg meer zeggenschap en kon zijn bedrijf naar eigen zin inrichten daarbij gebruik makend van een grote mate van ervaringskennis die de meester en zijn mensen in de stad niet hadden.

³⁵ SAH, THG, pachtcontracten van 25 december 1515 (Veghel), 25 maart 1536 (Gerwen) en 13 november 1567 (Heeswijk).

³⁶ SAH, GG, rekeningen, hoofdstuk uitgaven aan vlees.

³⁷ Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 23-24.

³⁸ Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 27.

³⁹ Dit eigendomsrecht wordt expliciet vermeld in een contract van de hoeve in Veghel van 25 december 1515.

In de jaren vijftig van de zeventiende eeuw verdwenen de ijzeren beesten doordat de pachters de vastgestelde som aan de Tafel betaalden en zo eigenaar werden van al het vee. Vanaf die tijd moest de kandidaat-pachter dus zelf voor zijn vee zorgen. Een zekere kapitaalcrachtigheid was dus vereist, want de Tafel gaf geen krediet om aan te kopen. De gefixeerde geldsommen varieerden van f 24,88 tot 163,-, maar lagen meestal in de orde van grootte van f 50 tot f 60. In het land van Montfort ten zuiden van Roermond en deel uitmakend van het Overkwartier van Gelre, kwam in de achttiende eeuw op pachthoeven het systeem van de ijzeren beesten nog niet voor. Op de hoeven van de heer van Montfort, de prins van Oranje, werd het pas omstreeks 1750 ingevoerd. Het kwam toen in de plaats van een systeem dat gelijk was aan het Kempisch stalrecht, maar alleen die naam niet droeg.⁴⁰

Het vee was dus aanvankelijk op de eerste plaats bestemd voor de mestproductie, maar vanaf op zijn vroegst de late middeleeuwen nam het belang van de zuivelproductie toe. De Meierijse boer produceerde geen kaas, maar alleen boter.⁴¹ De hoeven van de Tafel leverden tot omstreeks 1635 ook boter. De meeste boter kwam van de hoeven in het kwartier van Maasland. De hoeven in het zuiden van de Meierij leverden veel minder boter dan die in het noorden. De hoeven in Maasland betaalden meer voorlijf dan die in het zuiden. Vermoedelijk is er een relatie tussen de hoogte van de geldpacht en de omvang van de productie van vlees en zuivel.

De meester of een door hem gezonden knecht had het recht om ieder jaar een of meer hamels uit de schaapskooi te kiezen. Dit waren de 'keurhamels'. Hoe verder men naar het zuiden ging, hoe meer heide en dus ook hoe schapen er waren. De hoeven in de Boven-Meierij leverden dan ook meer hamels dan die aan de Maaskant. Varkens werden eveneens geleverd, tot omstreeks 1610 steeds magere, daarna gaf de meester voorkeur aan vette varkens. In 1620 leverden de onderzochte hoeven zeven vette varkens met een gewicht van totaal 503 kilo. In 1630 waren dat zeven vette varkens die 491 kilo wogen. Dat is dus gemiddeld per varkens 72 en 70 kilo respectievelijk in 1720 en 1630. In de periode kocht de rentmeester van het Aart Keytsgasthuis in 's-Hertogenbosch ieder jaar een vet varken aan voor de bewoners. Het gemiddelde gewicht van deze levende varkens was 57 kilo.⁴² Magere varkens werden in de zestiende en vroege zeventiende eeuw 'vaselvercken' genoemd.

e.

Vlas, paling en andere waren

Vlas werd eveneens in voorbereide vorm door de meeste hoeven geleverd. Het moest tot 'hekelens toe bereid zijn', wat wil zeggen dat de pachter moest zorgen voor het roten, het braken en het zwingelen. Na het hekelen waardoor de vezels ontdaan werden, volgde het

⁴⁰ Roebroek, *Montfort*, 363-368.

⁴¹ SAH, GG, rekeningen, hoofdstuk aankopen allerhande waren en SAH, THG, rekeningen, hoofdstuk aankopen van levensmiddelen, beide uit het begin van de zeventiende eeuw. De ingekochte kaas kwam meestal uit Holland. Men komt kaas tegen uit Gouda, Uithoorn, Gorcum, maar ook wel partijen uit Vlaanderen, Antwerpen en Herven (hertogdom Limburg).

⁴² SAH, Archief Aart Keytsgasthuis, Inventaris-Van Rooy (1918), nr. 340 (rekening van het gasthuis).

spinnen. De hoeven in Sint Michielsgestel en op de Zoomgraaf onder Heeswijk leverden hop.⁴³ Tenslotte zijn er nog enkele curiosa die ik voor de aardigheid nog even noem. De Vrije Hoeve in Moergestel moest tot 1588 ieder jaar een 'tal' palingen vangen met behulp van een stuw gelegen in de achter de hoeve stromende Aa (thans de Reusel genaamd).⁴⁴ De zes hoeven in Woensel en Acht leverden tot omstreeks 1635 jaarlijks een wittebrood of in plaats daarvan een bedrag in geld. Dit brood werd ook wel 'campraet' of 'scoonbroet' genoemd. Een merkwaardige gewoonte was dat de 'juffrouwen' aan de vrouw van de pachter een nachtdoek meegaven als zij dat deel van de pacht dat betiteld werd als 'seynde' kwam leveren.⁴⁵ Onder de juffrouwen moeten we vermoedelijk de vrouw van de meester verstaan. Onder de 'seynde' vielen de leveranties van boter, eieren, pluimvee, vlas, varkens, hamelen en de hierboven vermelde curiosa. 'Seynde' betekent geschenk. Als de vrouw van de pachter dus het geschenk kwam brengen, kreeg ze een geschenk terug. Het was verder een zaak tussen twee vrouwen. De persoonlijke band die er in de late middeleeuwen bestond tussen de verpachter en de pachter wordt hierdoor geïllustreerd. De 'seynde' werd in of rond 1637 afgeschaft en de waarde ervan werd omgezet in geld. Dit symptoom van verzakelijking vond niet toevallig plaats nadat het beheer van de Tafel in protestantse handen was overgegaan. De tendens tot verzakelijking was echter voordien al merkbaar.

f.

Het groenland

Voor de voeding van het vee waren er de weilanden, de hooilanden, de heivelden en de gemeenschappelijke heide die in de Meierij 'gemeynte' werd genoemd. Veelal was dit niet voldoende en verbouwde men op het zaailand, nadat het zomergraan geoogst was, tussen de stoppels door nog spurrie en wellicht ook nog ander groenvoer zoals klaver. Spurrie wordt als 'gruen' vermeld in Geffen (1604), Oss (1606), Nistelrode (1611), Vught (1612) en Acht (1620).⁴⁶

Het verschijnsel van de heivelden komt in de zestiende eeuw in de Meierij al voor. Over dit onderwerp schreef ik in 1986 een afzonderlijk artikel in deel II van het Noordbrabants Historisch Jaarboek.⁴⁷ Om aan extra geldmiddelen te komen verkochten de dorpsbesturen stukken heide uit de door hen beheerde gemeynte aan de ingezetenen. De gemeynte werd hierdoor steeds kleiner. De stukken heide werden ontgonnen tot akker- of weiland, maar veel bleef door gebrek aan mest als heide. De boer gebruikte het als slecht weiland voor het rundvee en de eigen schapen of als terrein om heide te maaien en plaggen te steken die dan

⁴³ Ook enkele in de omgeving van 's-Hertogenbosch gelegen hoeven van het Groot Gasthuis moesten hop leveren. Uit aankopen door de Tafel en het Groot Gasthuis blijkt dat er rond 1600 hop geteeld werd in Den Dungen, Schijndel, Gemonde en Heeswijk. Deze Godshuizen hadden hop nodig voor hun eigen brouwerijen.

⁴⁴ SAH, THG, Pachtcontract Vrije Hoeve van 19 oktober 1513: en 'tal aell' wegens 'eens gheweers' in de Aa.

⁴⁵ Bijvoorbeeld SAH, THG, pachtcontract hoeve Vught-De Braak van 22 december 1513. Volgens het Middelnederlands Woordenboek, digitale versie, is een nachtdoek een onderdeel van de nachtkleding van een vrouw.

⁴⁶ SAH, THG, pachtcontracten respectievelijk van 9 mei 1604, 31 januari 1606, 4 januari 1611, 6 juni 1612 en 26 maart 1620.

⁴⁷ Ook dit is gedigitaliseerd en bewerkt en op deze website te vinden.

weer bestemd waren voor de mestbereiding in de potstal. Volgens Hein Vera is de potstal in de achttiende eeuw ontstaan. Dit stemt overeen met de sterke uitbreiding van de heivelden, te beschouwen als geprivatiseerde heide, in deze eeuw.⁴⁸ Sommige heivelden bestonden uit turf dat voor eigen gebruik gestoken mocht worden, maar met name in de achttiende eeuw was daarvoor toestemming nodig van de in 's-Hertogenbosch kantoor houdende rentmeester der domeinen. De heivelden werden om ze af te scheiden van de openliggende gemeente omwald en omgracht. De wallen werden bepoot met eikenhakhout. Iedere hoeve had heivelden nodig.⁴⁹ Het gebruik van deze velden werd aan beperkingen onderworpen om te voorkomen dat er rooibouw op gepleegd werd en dat de pachter eraan bij zou verdienen door plaggen en turf te verkopen. De afspraak was dat turf alleen voor eigen gebruik gestoken mocht worden.⁵⁰ Soms mocht er helemaal geen turf gestoken worden en was het steken van plaggen of het verkopen van heide verboden. In andere gevallen mocht de pachter alleen heide maaien met een korte zeis.⁵¹ In Helvoirt mocht jaarlijks maar een zesde of een zevende deel van het heiveld worden gemaaid. Hier bestond dus een cyclus van zes tot zeven jaar in het maaien.⁵² Percelen heide die vruchtbaar waren moesten door de pachter worden ontgonnen en daarvoor werden een enkele maal afzonderlijke overeenkomsten gesloten.⁵³ Het land werd dan na omwald te zijn omgespit, terwijl bomen en struiken met wortel en al werden gerooid. Men kon ontginnen tot zaailand, maar er ook een dries, een weiland, van maken dat om de zoveel jaar werd bezaaid met graan. Vooral tijdens het Twaalfjarig Bestand werd er in het noorden van de Meierij wat heide aangekocht met de bedoeling dit om te zetten in akkerland. Lang niet altijd gebeurde dat ook. Een heiveld van 1,7 hectare dat behoorde bij de hoeve Helvoirt-Cranenbraak, dat volgens afspraak van 4 april 1615 ontgonnen moest worden, lag er in 1623 nog net zo bij. Een ontginningscontract uit 1626 tussen de Tafel en de pachter van de hoeve in de Braak onder Vught bepaalde dat het te ontginnen stuk land van 1,2 hectare de eerste drie jaar in halfpacht zou worden gehouden waarna de gebruikelijke pacht volgde. De verpachter leverde de mest en vier arbeiders die zouden helpen met het vlak maken van het terrein. De pachter zorgde ook voor vier arbeiders en een paard en wagen. De 'naschaar' (= het veevoedergewas) was voor de pachter. Het ontginnen van zogenaamde woeste grond was zeer arbeidsintensief en zonder mest onhaalbaar.⁵⁴

g.

Bomen en hakhout

⁴⁸ De potstal is volgens Vera in de achttiende eeuw ontstaan. Zie: Vera, *'dat men het goed'*, hoofdstuk 1.4.10.

⁴⁹ SAH, THG, pachtcontracten Herpen-Koolwijk eerste hoeve van 29 december 1612 en 20 maart 1619.

⁵⁰ SAH, THG, pachtcontract hoeve Oss-Bosstraat 9 mei 1592 en Hoog-Geldrop 31 januari 1602.

⁵¹ SAH, THG, pachtcontracten Acht-Den Hurk van 11 december 1567 en Helvoirt-Cranenbraak van 5 januari 1567.

⁵² SAH, THG, pachtcontracten Helvoirt-Cranenbraak van 4 april 1615 (een zesde deel) en 4 maart 1611 (een zevende deel).

⁵³ SAH, THG, pachtcontracten Helvoirt-Cranenbraak van 4 april 1615, Acht-Meijnsvoort 26 maart 1620 en Udenhout-Biezenmortel van 22 december 1623.

⁵⁴ SAH, THG, pachtcontract Vught-in de Braak 24 december 1626.

Alle houtwas reserveerde de Tafel voor zich zelf. ⁵⁵De pachter mocht alleen hakhout kappen dat nodig was voor het onderhoud van de hoevegebouwen en het maken van omheiningen en hekken. Jaarlijks moest hij 25 tot 50 jonge heesters aanplanten die hem geleverd werden door de Tafel. Als boomsoorten worden in de eerste helft van de zeventiende eeuw genoemd: eiken, elzen, berken, populieren en wilgen. Her en der had de Tafel heesterveldjes liggen waar eikels gezaaid werden⁵⁶. De hoeven onder Udenhout en Helvoirt leverden rijshout dat waarschijnlijk vooral groeide op de zeer natte lössleemgronden die daar voorkomen. De pachters kaptten het, maakten er takkenbossen van en brachten het per kar naar 's-Hertogenbosch .

h.

Diensten

De meeste hoeven in het kwartier van Oisterwijk en die op de Kruisstraat onder Rosmalen moesten zonder tegenprestatie 12 tot 18 keer per jaar met paard en wagen voor het Geefhuis rijden. Ze moesten dan turf uit het eigen turfveld onder Moergestel of Loon op Zand of rijshout naar 's-Hertogenbosch vervoeren. Na 1637 verdwenen deze gratis diensten. De pachters van de hoeven in Gerwen, Oerle, Woensel-Den Witten Boer, Riel bij Geldrop en Tilburg moesten een groot aantal rogenten verschuldigd aan de Tafel door boeren in de omtrek innen. Deze renten werden uitpachten en in Tilburg hondspachten genoemd. Wanneer alles op de hoeve bijeengebracht was, moest hij de meester waarschuwen die het graan dan per kar of schip op kosten van de Tafel liet ophalen. Voor de opslag van dit graan was op de hoeve in Riel zelfs een speciale graanschuur, een spijker, gebouwd. Deze pachters waren aansprakelijk voor de achterstallige uitpachten.

i.

Wallen, sloten en dijken

Het akkerland, het weiland en wellicht ook de beemden waren omgeven door natte of droge sloten én wallen om te voorkomen dat het rondzwervende vee schade aanrichtte aan het gewas en om de eigendomsgrenzen aan te duiden. ⁵⁷ De aanleg van dergelijke begrenzingen kostte veel tijd en mankracht. Een pachter die in negen jaar tijds 3,45 kilometer wal had aangelegd van zoden en had bepoet met allerlei bomen, kreeg, omdat dit als zeer veel beschouwd werd, een verlaging van de pacht.⁵⁸ Elders belooft de pachter 34,5 meter of ook wel 86,3 meter per jaar aan te leggen.⁵⁹De hoeven in het kwartier Maasland en in Vught

⁵⁵ Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 24.

⁵⁶ SAH, THG, pachtcontract Acht-den Hurk van 16 december 1610.

⁵⁷ Het tegenhouden van het vee wordt expliciet vermeld in: SAH, THG, pachtcontracten van de derde hoeve in Herpen-Koolwijk van 3 juni 1609 en Rosmalen-Eindheinis van 1 juni 1633.

⁵⁸ SAH, THG, pachtcontract Acht-den Hurk van 16 december 1610.

⁵⁹ SAH, THG, pachtcontract Woensel-Den Witten Boer van 21 november 1592 (34,5 meter) en Acht-Meijnsvoort van 26 maart 1620 (86,3 meter).

omvatten ook bedijkte stukken land. Het gewone onderhoud van deze dijken kwam ten laste van de pachter.

j.

Het onderhoud van de hoevegebouwen

Voor klein onderhoud, zoals het herstel van het strooien dak, was de pachter verantwoordelijk. Het grote onderhoud kwam voor rekening van de Tafel. In de achttiende eeuw reisden de regenten op gezette tijden de hoeven af om te zien, welke reparaties nodig waren. De hiermee gemoeide bedragen waren in de zeventiende eeuw niet bijzonder hoog.⁶⁰

k.

De mest

Het beheer ging uit van het principe dat de vruchtbaarheid van de grond op zijn minst in stand moest worden gehouden. In documenten werd dit soms aangeduid als 'de vette'. De beste methode om dit doel te bereiken was veel te bemesten om zo het verlies aan voedingsstoffen dat ontstond door het wegvoeren van de oogst te vergoeden. De mest en ook de 'rouwwaer' (alle materiaal dat als hulpstof diende bij de mestbereiding zoals heideplaggen, strooisel, onkruid en ander plantaardig materiaal) die op de hoeve werden geproduceerd, moesten daar blijven en mochten dus niet worden doorverkocht of naar land worden overgeheveld dat niet tot de hoeve hoorde. Wat gebruik werd als zaailand moest de pachter in ieder geval bemesten. Voor mestproductie had men plaggen heide en graszoden nodig. Deze mocht men echter niet weghalen van de groenlanden, van de hakhoutwallen, van onder de heggen of uit de heestervelden. Op de heivelden mocht men wel steken, maar dan zoals de costumen aangaven, dus met zo weinig mogelijk schade.⁶¹

Het laatste jaar van de pacht moest de oude pachter het akkerland bemest achterlaten. In de zestiende eeuw konden de pachters van de beide hoeven in Vught iedere week de mest uit de stallen van het Geefhuis in de stad komen halen. De Tafel had op een groot terrein aan de hinthamerstraat dat doorliep tot aan de stadswal een groot complex aan gebouwen liggen met onder andere stallen, varkenskotten en kippenhokken. Paarden, runderen en pluimvee produceerden heel wat mest. Bepaalde landerijen zoals de driezen liet men enkele jaren als grasland liggen, waarna ze één seizoen bezaaid werden, vaak met haver. De vruchtbaarheid nam tijdens de grasperiode toe. Vaak werd het de pachter verboden om het laatste jaar van zijn pacht deze driezen te breken en nog gauw een oogst vandaan te halen.⁶²

⁶⁰ Tussen 1650 en 1670 bedroegen de onderhoudslasten tussen de 4 en de 20 gulden. Dit gegeven is gebaseerd op een steekproef van zeven hoeven. De kosten van het onderhoud staan in het hoofdstuk uitgaven aan 'timmeragiën' van de rekeningen.

⁶¹ SAH, THG, pachtcontract hoeve Dinther-Heuvel van 24 januari 1637: 'nae laets recht ter minster schade van de selve heyvelden'.

⁶² SAH, THG, pachtcontracten Rosmalen-Duinse Hoef 23 december 1608 en Woensel-bij de Papenkerk 21 januari 1600.

Op de Heuvelhoeve in Dinther mocht zelfs geen groenland zonder toestemming van de Tafel worden gebroken en mocht geen akkerland worden omgezet in dries.⁶³

I.

De grondlasten

In de contracten kwamen twee soorten termen voor: vrij geld en onvrij geld. Vrij geld wilde zeggen dat de pachter alle lasten die op het verpachte goed gevestigd waren betaalde. Dat konden herencijnzen, grondrenten, waterschapslasten en belastingen aan dorp, kwartier of land zijn. Als met maar lasten waren die met de grond verbonden waren en niet met een persoon. Men noemde deze lasten reële lasten. Onvrij geld wilde zeggen dat de verpachter alle of een deel van deze lasten moest betalen. Al in de oudste contracten is de pachter aansprakelijk voor alle op de hoeve gevestigde lasten. Dit waren de cijnzen aan de hertog van Brabant en allerlei 'smaelheren', verder grondrenten, waterschapslasten en belastingen aan het dorp, het kwartier en het land in Brussel en na 1648 Den Haag. Alleen waterschapslasten, die overigens alleen voorkomen in Vught, het vrijdom van 's-Hertogenbosch en de Maaskant, zijn vaak voor de helft voor rekening van de eigenaar.⁶⁴ Vooral in het begin van de zeventiende eeuw worden er nieuwe sluizen, windmolens en dijken aangelegd, waarvan de kosten apart worden omgeslagen over de grondbezitters in de polder. Deze nieuwe werken zijn meestal voor rekening van de verpachter. Na 1672 vindt er een verschuiving plaats in de verdeling van de grondbelastingen. Dat waren toen de beden, de verponding en het bezaai. Steeds vaker werden er extra belastingen geheven die het gevolg waren van de drie oorlogen tussen Frankrijk en de Republiek tussen 1672 en 1713. Deze nieuwe buitengewone belastingen kwamen hoe langer hoe meer ten laste van de eigenaren van de grond. De meeste pachtcontracten gingen door op de oude wijze te vermelden dat alle lasten voor rekening van de pachter waren, maar uit de rekeningen blijkt dat dit niet meer het geval was. Tijdens de oorlog van 1672-1678 waren de nieuwe belastingen vaak voor de helft voor rekening van de pachter. De reële omslagen die door de plaatselijke besturen geheven werden als een soort opcenten op de verponding en de vanaf 1695 door het land geheven verhogingen van de verponding kwamen helemaal ten laste van de eigenaren. De door de Franse legers tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) geheven contributie werd voor twee derde deel geheven als een grondbelasting. Twee derde deel daarvan moest door de eigenaren worden opgebracht. Na 1724 werden er tot 1795 geen buitengewone grondbelastingen meer geheven en betaalden de pachters alle grondbelastingen. Om een lang verhaal kort te maken: de pachtopbrengsten over de periode tot 1672 zijn dus vrij geld, tussen 1672 en 1724 ten dele vrij geld en daarna weer vrij geld. Alles omrekenen in vrij geld, dat wil zeggen aftrekken van alle door de eigenaar betaalde buitengewone belastingen, bleek om technische redenen niet altijd mogelijk te zijn (zie verder paragraaf 3.2 op p. ???).

⁶³ SAH, THG, pachtcontract Dinther-Heuvel van 24 januari 1637.

⁶⁴ Kuijpers, *Bodemkunde*, 51-52.

m.

Conclusies omtrent het beheer

De hoeven werden verpacht aan een kleine groep van boeren die enigszins kapitaalkrchtig moesten zijn, met name na 1600. Deelpacht kwam sporadisch en na 1600 niet meer voor, tijdpacht was dominant, erfpacht kwam niet voor. In de vijftiende eeuw was de Tafel als eigenaar nog nauw betrokken bij de exploitatie. Tussen 1500 en 1650 nam deze betrokkenheid af en werd de pachter veel autonomer in zijn bedrijfsvoering. Het Kempisch stalrecht en het grootste deel van de naturaleveranties verdwenen. Vaak werd de pacht stilzwijgend verlengd. In de zeventiende eeuw werd de pachter geheel eigenaar van de veestapel. De verhouding tussen pachter en verpachter kreeg een meer zakelijk karakter. Tussen 1672 en 1724 moest de eigenaar een deel van de buitengewone grondbelastingen betalen. De aard van het landbouwbedrijf dat op de hoeven werd uitgeoefend kan worden betiteld als een gemengd bedrijf. In de vijftiende eeuw lag de nadruk nog op de productie van rogge, daarna werd de boter en de boekweit als twee gewas steeds belangrijker.

3.

DE PACHTOPBRENGSTEN

3.1

Bewerking van de gegevens

In deze paragraaf ligt het accent op de periode 1650-1750. Teneinde het begin van de reeks niet zomaar uit de lucht te laten vallen en om de gevolgen van de Tachtigjarige Oorlog te kunnen vergelijken met die van de laat-zeventiende-eeuwse oorlogen, werd de lijn teruggetrokken tot 1600 en in sommige opzichten zelfs tot 1570. Vanaf 1572 waren de gevolgen van de oorlog in de Meierij goed merkbaar zodat de pachtopbrengsten van 1570 een juist beeld geven van de toestand van net vóór de 'troubelen'. De crisis bereikte zijn dieptepunt tussen 1600 en 1610. Een bruikbare reeks diende zich dus uit te strekken over de periode 1570-1750 en verder zo veel mogelijk homogeen te zijn.

Een bestand van 21 over de Meierij verspreide hoeven voldeed aan deze eisen (zie bijlage IV). Deze hoeven waren in de onderzoeksperiode onafgebroken in het bezit van de Tafel, werden steeds als een geheel en niet in percelen verpacht, en bleven in grootte gelijk. In de rekening werd systematisch nagegaan of de hoeven door aan- of verkopen van stukken land niet groter of kleiner werden.⁶⁵ Na het midden van de zeventiende eeuw werden er geen landerijen meer, laat staan hele hoeven meer door schenking of legaat verworven. Tot 1650 kocht het Geefhuis af en toe stukjes land aan die aan de hoeven werden toegevoegd. Verkocht werd er niet. Een berekening wees uit dat er in totaal in een tijdsbestek van vijftig jaar 12,3 hectare land aan de onderzochte hoeveelheid werd toegevoegd. Onontgonnen heide nam hiervan 6,5 hectare voor zijn rekening. De pachters moesten een deel ervan

⁶⁵ SAH, THG, Rekeningen, hoofdstuk uitgaven wegens aankoop van land en renten.

ontginnen, maar dat nam veel tijd in beslag. Het effect van de vergroting van de hoeve op de pachtopbrengst zal zich dus over meer jaren hebben uitgestrekt. In enkele gevallen werd in de contracten de relatie tussen een uitbreiding en een verhoging van de pacht gelegd. Het aangekocht land lag in Hilvarenbeek, Rosmalen, Vught en Oss. Stellen we de gemiddelde grootte van een hoeve op minimaal 15 hectare en maximaal 25 hectare, dan groeide het bestand in vijftig jaar met 2 tot 4 procent aan. Het effect op de pachtsommen, dat trouwens ook in een tamelijk langzaam tempo zal hebben doorgewerkt, zal dus in vergelijking met andere factoren die hierop invloed uitoefenden, gering geweest zijn. Niet na is of het gebruik van het land veranderde.

De 21 hoeven lagen verspreid over dat deel van de Meierij waar de grote Godshuizen hoeven bezaten. West-Kempeland en Boven-Peelland vallen daar dus buiten. Binnen dit tamelijk uitgestrekte gebied bestonden nog grote verschillen in fysisch-geografische en economische structuur. Ik heb gekozen voor een tweedeling in de zones A en B. Zone A omvat de dorpen gelegen dichtbij of op de rand van zand- en rivierkleigronden in de kwartieren Maasland en Oisterwijk, in de omgeving van 's-Hertogenbosch en aan de benedenloop van de Aa en de Dommel (zie bijlage IV voor de verdeling van de hoeven over deze zones). Zone A noem ik Beneden-Meierij, zone B Boven-Meierij. De in A gelegen hoeven beschikken over meer groenland, hebben betere verbindingen met de buitenwereld zodat men granen en straatmest aan- en af kon voeren over de Maas en de Meierijse beken, en liggen dichtbij de stad 's-Hertogenbosch met goede afzetmogelijkheden voor agrarische producten. In een deel van het gebied namelijk in Udenhout en Helvoirt bestaat de bodem uit lössachtige leem. In de Boven-Meierij zijn de beken niet bevaarbaar, er is weinig groenland en dus een voortdurend tekort aan veevoer en de afstand tot de grote bevolkingscentra zoals 's-Hertogenbosch, Maastricht en Luik is te groot.

De voornaamste bron voor dit onderzoek waren de pachtcontracten die zeker na 1500 onderhands werden afgesloten tussen de meester/rentmeester en de pachter. Deze bron draagt een normatief karakter. Partijen komen overeen dat de een het goed van de ander mag gebruiken en in ruil daarvoor moet hij presteren. De pachter betaalt pacht in geld en goederen en levert gratis arbeid. Hij houdt de hoeve in stand. Als de pachter in gebreke blijft, kan de verpachter de schuld verhalen. Nog sterker dan nu gold echter dat de mens wel kon wikken maar dat God beschikte. Maar al te vaak kon de pachter buiten zijn schuld niet presteren. Gedurende de onderzochte periode van 150 jaar werd er gedurende 69 jaar ofwel bijna de helft in of nabij de Meierij oorlog gevoerd. Waren de pachters toen werkelijk in staat om te leveren wat ze hadden beloofd? Soms werden hoeven geplunderd of verwoest. De gevolgen werden pas merkbaar in het contract dat na die gebeurtenis werd afgesloten. Extra belasting zoals geëist door de intendanten van de Franse legers werkten vaak pas na enige tijd door in de contracten bijvoorbeeld wanneer deze vernieuwd moesten worden. Ondertussen werden pachtschulden kwijtgescholden en nam de eigenaar al dan niet gedwongen door de overheid een deel van de nieuwe grondbelastingen voor zijn rekening. Ik onderzocht voor een aantal hoeven in de jaarrekeningen hoeveel er aan pacht daadwerkelijk betaald werd en hoeveel er werd kwijtgescholden gedurende de oorlog van 1672-1678.

De pachtgegevens werden berekend in guldens van 20 stuiver het stuk. Om de koopkracht ervan te meten werden zij ook berekend in mudden rogge, waarbij de Bossche maat werd

gebruikt (1 mud = 300 liter). Voor de periode 1600-1630 is de lokale, in 's-Hertogenbosch gangbare munt gehanteerd.

Over de problemen rond de graanprijzen is reeds gesproken in een eerder artikel.⁶⁶ Het gebrek aan gepubliceerde prijsreeksen voor noordelijk Brabant is een hinderpaal voor het economisch-historisch onderzoek. Wel bevatten de archieven de grote Godshuizen dat wil zeggen Tafel van de Heilige Geest, Groot Gasthuis en Burgerweeshuis zeer veel gegevens over prijzen, maar het opzoeken, selecteren en bewerken ervan is uiterst tijdrovend. Dat verklaart ook waarom de situatie anno 2014 onveranderd is. Wel heb ik sinds 1984 gegevens verzameld en in 2012 enkele prijsreeksen gedeponereerd bij DANS. In het oud-stadsarchief van 's-Hertogenbosch werd een serie roggeprijzen over de jaren 1651-1698 aangetroffen.⁶⁷

De geldswaarde van de meeste producten zoals pluimvee, eieren, vlas en curiosa zoals wittebroden, paling en raapzaad en dergelijke, die tezamen de 'seynde' vormden, was gering. Derhalve werden alleen de hoeveelheden boter, hamels en varkens in geld omgerekend aan de hand van uit de rekeningen gehaalde prijzen (zie bijlage V).

Een correlatieberekening tussen de roggeprijzen van Arnhem, Breda en 's-Hertogenbosch toonde aan dat er een zeer grote correlatie bestond tussen de Arnhemse en de Bossche prijzen, maar dat de correlatie tussen 's-Hertogenbosch en Arnhem enerzijds en Breda anderzijds veel geringer was.⁶⁸ Ik hanteerde dan ook geen Bredase prijzen maar Arnhemse, wanneer de Bossche ontbraken (zie voor de gehanteerde prijzen bijlage V).

3.2

De totale opbrengsten

Over de gehele periode bezien namen de pachtopbrengsten drastisch af (staat 2 en tabel 1 aan het einde van dit artikel). De regenten van de Tafel en het Groot Gasthuis hadden omstreeks 1730 inderdaad reden tot klagen. Wanneer ze terugkeken naar het midden van de zeventiende eeuw, dan konden ze constateren dat in geld gemeten de opbrengsten tussen 1660 en 1730 met 50 tot 60% waren gedaald. De rentmeesters die in de achttiende eeuw de oude papieren nog eens doorkeken konden met enige weemoed en met recht de oude tijd als een gouden eeuw beschouwen.

⁶⁶ Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 9.

⁶⁷ SAH, Oud-Stadsarchief, inventaris-Van Zuylen nr. A-180, f 62r-65r.

⁶⁸ 's-Hertogenbosch met Breda $R = 0,71$; 's-Hertogenbosch met Breda+Arnhem $R = 0,96$; Breda met Arnhem $0,65$; 's-Hertogenbosch met Arnhem $0,95$ en 's-Hertogenbosch met Arnhem+Breda $0,96$. Met vriendelijke dank aan Karel Leenders destijds te Rotterdam-Delfshaven die deze berekeningen voor mij uitvoerde.

Staat 2

Pachtopbrengsten van 16 hoeven van het Groot Gasthuis en 21 hoeven van de Tafel van de Heilige Geest, 1660-1730.

Gemeten in guldens en in Bossche mudden rogge. Verandering in procenten.

	Groot Gasthuis		Tafel H. Geest	
periode	guldens	rogge	guldens	rogge
1660-1700	- 19%	- 19%	-32	-33
1700-1730	- 39	- 1	-41	-3
1660-1730	- 51	-20	-60	-35

	Groot Gasthuis	Tafel H. Geest
aandeel naturaleveranties in de periode 1660-1730	63 à 72%	68 à 78%

De koopkrachtvermindering was echter veel minder groot: in rogge gerekend was men er 20 tot 35% op achteruitgegaan.

Het verloop van de opbrengsten kende vier fazen:

- A. 1572-1600 neergaand
- B. 1600-1660 opgaand
- C. 1660-1730 neergaand
- D. 1730- opgaand

In fase B werd de neergang maar ten dele ongedaan gemaakt zoals de volgende staat laat zien.

Staat 3

Pachtopbrengsten van 21 hoeven van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch 1570-1620.

Voorlijf, rogge, gerst en boekweit, gerekend in guldens en mudden rogge Bossche maat.

jaar	in guldens	in mudden rogge
1570	3124	395
1600	3120	248
1620	3855	332

Na afloop van het Bestand in 1621 werd de oorlog hervat om tot 1648 te duren, zij het dat er in 1647 en 1648 geen veldtochten meer plaatsvonden. Het herstel na 1648, dat overigens al in de voor Brabant tamelijk rustige jaren veertig inzet, is eveneens markant maar in rogge gemeten wordt het peil van 1620 niet meer bereikt. De jaren dertig met zijn vele troepenbewegingen kriskras door Brabant heen en een grote pestepidemie omstreeks 1635 werkten door in de pachtopbrengst. Tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 werden

alle hoeven in de nabijheid van de stad verwoest. Ook in de omgeving van Maastricht verliep dit decennium voor de landbouw zeer ongunstig.⁶⁹

De na 1648 gevoerde oorlogen hadden minder ernstige gevolgen, maar het verschil was niet erg groot. Tussen 1570 en 1600 daalde de pachtopbrengst in mudden gemeten met 37 procent. In 1675 lag de pachtopbrengst 25 procent onder die van 1670, die van 1710 lag 25 procent onder die van 1700. Het eerste gedeelte van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1609) is veel nadeliger geweest dan de tweede fase na het Bestand. In de jaren tachtig van de zestiende eeuw werd de hele Meierij systematisch door beide partijen in de as gelegd, na 1621 werden alleen verwoestingen aangericht rond een stad die werd belegerd.

De afbrokkeling van de pachtopbrengsten in fase B zet in kort na 1660. De eerste tekenen dat er wat veranderde dateerden van 1661-1662. Toen werden voor het eerst contracten afgesloten waarin de pacht een beetje verlaagd werd na een periode van voortdurende stijging. Een kleine stijging van de pacht van de hoeve in Gerwen in 1663, de enige die zich na 1662 nog voordeed, werd in 1667, nadat de pachter het contract had opgezegd, weer ongedaan gemaakt. In 1668-1669 moest men bij het aangaan van nieuwe contracten bij 11 van de 28 hoeven toestaan dat de pacht verlaagd werd. Daarna zette de afbrokkeling door. Bij bijna ieder nieuw contract moest de rentmeester enige mudden koren en 5 of 10 gulden van de geldpacht laten schieten. De neergang werd slechts onderbroken door een licht herstel in de jaren negentig van de zeventiende eeuw.

Het dieptepunt van beide curven lag omstreeks 1740. Toen de regenten ertoe overgingen de hoeven te verkopen, was het herstel net begonnen. Van een herstel aan het einde van de zeventiende eeuw is alleen sprake wanneer in geld wordt gemeten, maar het effect ervan wordt door een stijging van de roggeprijs ongedaan gemaakt. De daling van de roggeprijs na 1700 leidde tot een lichte stijging van de reële pachtopbrengst, na 1720 zette de reële daling zich voort.

De rogge- en boterprijzen daalden van 1700 en bleven laag tot 1740.⁷⁰ Voor de eigenaars van de hoeven betekende dit dat de nominale pachten zeer snel daalden, maar dat er geen koopkrachtverlies meer optrad. Bij het Groot Gasthuis constateerde ik bij een bestand van 16 hoeven voornamelijk gelegen in de Beneden-Meierij een parallelle ontwikkeling.⁷¹ Tot 1700 dalen de reële en de nominale pachten even snel; tussen 1700 en 1730 vindt er nauwelijks verdere reële daling plaats (zie staat 2 hierboven).

Voor de jaren 1675, 1697/98 en 1710 werd de pachtopbrengst in vrij geld berekend. Gedurende de periode 1672-1673 betaalde de Tafel namelijk een deel van de grondbelastingen (zie schermpagina 20). In 1675 scheelde dat maar liefst 15 procent in de pachtopbrengst, in 1697/98 19 procent en in 1710 14 procent.⁷² Het lichte herstel van de jaren negentig, het

⁶⁹ Jansen, *Landbouw*, 82-97 en Gutman, *War and Rural life*, 88 en 212-214.

⁷⁰ Als noot 83.

⁷¹ SAH, GG, inv. nrs. 701, 727, 758 en 779 (rekeningen respectievelijk van de jaren 1654-1661, 1700-1701, 1729-1730 en 1749-1750), diverse hoofdstukken wegens ontvangsten in geld en granen uit de hoeven in Rosmalen, Geffen, Schijndel (2), Sint Oedenrode (2), Moergestel (3), Udenhout, Gemonde (2), Kaathoven bij Berlicum (2) en Haaren bij Oisterwijk (2). Gemeten werden zowel de ontvangsten van de arme zieken als de religieuze zusters.

⁷² Voor 1675 is de opbrengst in vrij geld gerelateerd aan de gemiddelde opbrengst volgens de pachtcontracten uit 1670 en 1680; voor 1697/98 aan die van de jaren 1690 en 1700, voor die van 1710 aan die van het jaar 1710.

gevolg van enkele jaren met uitzonderlijk hoge graanprijzen, werd door de fiscus meer dan teniet gedaan. De van 1702 tot en met 1712 geheven Franse contributie maakte dat niet het jaar 1740 maar 1710 het dieptepunt werd van de reëel gemeten pachtopbrengst

3.3

Boven-Meierij en Beneden-Meierij

Het verloop van de opbrengsten ontwikkelde zich in de zones A en B parallel, maar het verschil wordt groter. In de Boven-Meierij daalden de opbrengsten nog meer dan in het noorden, zoals blijkt uit de volgende staat.

Staat 4

Pachtopbrengsten in geld gemeten van zone A gedeeld door die van zone B 1600-1750

jaar	quotiënt
1570	1,25
1600	1,28
1620	1,41
1640	1,50
1660	1,66
1680	1,76
1700	1,99
1720	2,02
1740	2,21
1750	2,07

Vanaf omstreeks 1630 ging het met de hoeven in zone B minder goed dan die in zone A. Het verschil werd daarna steeds groter. In zone A namen de opbrengsten tussen 1660 en 1740 met 56 procent af, in zone met 66%. Omgerekend in vrij geld waren de buitengewone belastingen in zone B in 1710 hoger. Naarmate men verder van de stad 's-Hertogenbosch af kwam en het oorlogsterrein naderde, was de last van de Franse contributie zwaarder. Dit klopt ook wel want deze heffing werd door de wapens afgedwongen. Hoe dichterbij de kanonnen bevond, hoe meer men moest betalen. Ook de andere legerlasten waren in de Boven-Meierij hoger.

3.4

Kwijtscheldingen 1672-1678

Voor 15 hoeven onderzochten wij hoeveel er aan pacht betaald werd en hoeveel er aan pachtschuld werd kwijtgescholden.

Staat 5

Pachtschulden en kwijtscheldingen van de pacht bij 15 hoeven van de Tafel van de Heilige Geest 1672-1679

	guldens	mudden rogge	mudden boekweit
pachtschuld per 1-1-1672	3261	136	10
pachtschuld per 1-1-1679	1934	97	21
verschuldigde pacht in 1671	1126	143	32
verschuldigde pacht in 1680	683	102	22
achterstallen per 1-1-1672 in aantal jaren pacht	2,9 jaar	1,0 jaar	0,3 jaar
idem per 1-1-1680	2,8 jaar	1,0 jaar	0,3 jaar
verleende kwijtscheldingen 1671-1679	3514 *		
totale opbrengst volgens contracten (1670+1680/2)	f 24.327 (9 x f 2703)		
kwijtscheldingen in procenten van de totale opbrengst	14,4 %		

* voorlijf, rogge en boekweit in guldens.

Ofschoon de geldpacht met bijna 40 procent en de graanpacht naar volume gemeten met ongeveer 30 procent afnamen, bleef de pachtschuld in jaren gemeten gelijk. Er was geen sprake van jaren achterlopen; slechts af en toe steeg de schuld tot grote hoogte, waarna een debacle volgde. De eigenaar schold echter een groot deel van de pacht kwijt. De acht jaren oorlog plus het jaar 1679 waarin de naweeën van de oorlog nog goed merkbaar waren, leidden voor de eigenaar tot een daling van de werkelijke pachttopbrengst vóór aftrek van alle grondbelastingen van 14 procent. De grondbelastingen scheelden de verpachter ook nog eens 15 procent in de opbrengst. De kwijtscheldingen vormden dus een niet te verwaarlozen grootheid, maar namen zeker geen gigantische afmetingen aan, zelfs niet tijdens een oorlog zoals die van 1672 tot 1678 die voor de Meierij grote gevolgen had.

3.5

Verklaringen voor de daling van de opbrengsten 1660-1740

Een zo grote daling van de pachttopbrengsten vraagt om een verklaring. Het gaat om een trendmatige beweging die inzet kort na 1660 en doorgaat tot kort na 1740. De tijdgenoten klaagden in Den Haag steen en been over de te hoge belastingen en weten daaraan de daling van de pacht.

In mijn in 1986 verschenen dissertatie over de belastingheffing in de Meierij van 's-Hertogenbosch wordt de problematiek van de economische achteruitgang van de Meierij

van 's-Hertogenbosch na 1648 uitgebreid behandeld.⁷³ De voornaamste conclusie van dit onderzoek was dat de dalende economische conjunctuur veroorzaakt werd door drie factoren: dalende prijzen van agrarische producten na 1700, schade veroorzaakt door de met Frankrijk tussen 1665 en 1713 gevoerde oorlogen en stijgende belastingen die weer het gevolg waren van de enorm toenemende defensieuitgaven van de Republiek na 1672. Stijgende lasten en dalende opbrengsten zorgden voor een schaarbeweging die veel 'landlieden' in moeilijkheden bracht. Dit artikel is in zekere zin te beschouwen als een voorpublicatie van de dissertatie.

In de jaren zestig nam de belastingdruk niet toe, maar de oorlog van 1672 tot 1678 veroorzaakte een sterke stijging van de lastendruk doordat de Franse legers een extra heffing oplegden, contributie genaamd. Wie niet op tijd betaalde, riskeerde een plundering door een snelle eenheid Franse cavalerie. Enkele dorpen in het zuiden van de Meierij overkwam dit. Deze dreiging was effectief, er werd betaald. De dorpsbesturen die in de contributie werden aangeslagen leenden een groot deel van het benodigde geld op de lokale kapitaalmarkt. Na afloop van deze oorlog bleven de dorpsbesturen meer eigen belastingen heffen om de rente en de aflossing op deze leningen te kunnen betalen. Tijdens de Negenjarige Oorlog werd er waarschijnlijk geen contributie geheven omdat de Staten-Generaal dit verboden hadden, maar tijdens de Spaanse Successieoorlog hieven de Fransen weer wel contributie, en werden de door Den Haag geheven belastingen tijdelijk verlaagd. Deze verlaging compenseerde echter niet de hoge Franse lasten. Na 1712 werden de landsbelastingen weer verhoogd, totdat in 1722 ook in Den Haag doordrong dat Staats-Brabant en met name de Meierij van 's-Hertogenbosch in ernstige economische problemen verkeerde. Nadat de Raad van State en de Staten-Generaal hierover uitgebreide rapporten hadden binnengekregen werden de belastingen in september 1724 drastisch verlaagd. Daarna veranderde er tot aan het einde van de Republiek in 1795 weinig meer. De periode 1672-1723 kende dus zeer hoge grondbelastingen.

Moeilijk te rijmen met een primaire rol voor de belastingen als verklarende factor is echter dat de daling van de pacht opbrengsten aanvangt tussen 1660 en 1670, wanneer de grondbelastingen juist gelijk blijven. Na ca. 1720 daalden de belasting opbrengsten sterk, maar de pachten bleven in geld gemeten nog tot omstreeks 1740 dalen (reëel gemeten vond er geen herstel plaats). De roggeprijzen bleven tot 1740 laag. Tussne 1640 en 1660 stegen de pacht opbrengsten sterk ondanks de invoering van een nieuwe grondbelasting, de verponding, in 1654. De roggeprijzen waren toen aan de hoge kant, maar gingen de hele tweede helft van de zeventiende eeuw sterk op en neer. Het prijsverloop van granen en boter heeft zeker een grote invloed uitgeoefend op de pacht opbrengsten. Bij hoge prijzen konden de pachters meer pacht opbrengen omdat zij goed verdienden aan de op de markten verkochte overschotten.

De daling van de prijzen van rogge, boekweit, boter en andere agrarische producten maakt onderdeel uit van de tussen 1940 en 1980 grondig bestudeerde zogenaamde agrarische depressie. Deze valt in heel Europa waar te nemen. In de kustgewesten zoals Friesland, Noord-Holland en de Hoekse Waard ving deze aan omstreeks 1650 en duurde zij tot

⁷³ Kappelhof, *Belastingheffing*.

omstreeks 1750. In de omgeving van Maastricht vingen de problemen aan rond 1670.⁷⁴ De oorlog van 1672 bracht daar eerst achteruitgang, waarna in de jaren tachtig wel herstel volgde, maar de groei van de productie was er uit. De chronische oorlogstoestand die tot 1713 duurde zorgde voor stagnatie. Na 1700 daalden de pachtopbrengsten scherp. De conjunctuur van wat nu Zuid-Limburg is liep dus min of meer parallel met die van de Meierij van 's-Hertogenbosch.

De pachtopbrengsten van de hoeven van de Tafel en het Groot Gasthuis daalden na 1660 als gevolg van:

- a. de drie Franse oorlogen
- b. de vanaf ca. 1660 optredende agrarische depressie
- c. de vanaf 1672 verhoogde belastingen

De factoren oorlog en belastingen waren exogeen: ze overvielen zowel het Meierijse landvolk als de Bossche en andere grootgrondbezitters die geconfronteerd werden met dalende pachtopbrengsten en in reële zin sterk stijgende belastingen. Zij konden er niets tegen uitrichten. De Bossche heren vonden dat hun pachten 'opgegeten' werden door de fiscus en klaagden hun nood in Den Haag.

De staat zelf had er trouwens ook last van. Door de confiscatie van veel kerkelijke goederen in 1648 werd de generaliteit in een klap de grootste grondbezitter in de Meierij. Vanaf 1660 kwamen er steeds meer klachten binnen van rentmeesters over dalende opbrengsten. Het bleek zelfs nodig om uit andere kassen sommige kantoren van de geestelijke goederen te subsidiëren. In 1699 adviseerde de Raad van State aan de Staten-Generaal om zoveel mogelijk geestelijke goederen te verkopen omdat de pachtopbrengsten van hoeven en stukken land zo laag waren. Hare Hoog Mogende machtigden de Raad vervolgens om tot grootscheepse verkopeningen over te gaan. De belangstelling voor met name hoeven in Kempenland was echter zo gering dat verkopeningen mislukten en men zijn toevlucht moest nemen tot uitgifte in erfpacht tegen voor de staat nadelige voorwaarden.⁷⁵

4.

DE LIQUIDATIE VAN HET HOEVENBEZIT

4.1

In de tijd: 1687-1763

De liquidatie van het hoevenbezit vangt aan met de verkoop van een kleine hoeve in Nistelrode in 1687 en duurt bijna een eeuw (zie bijlage III). Het begin is aarzelend. Omstreeks 1700 worden enkele hoeven verkocht, omdat de Tafel in geldnood zit. Tussen 1710 en 1720 gebeurt dat met een tiental hoeven, waarna men in 1750 en in 1763 de rest verkoopt. Na 1763 houdt de Tafel nog één hoeve, die van Udenhout-Winkel, over. Deze wordt pas in de

⁷⁴ Gutman, *War and Rural Life*, 103.

⁷⁵ NA, Raad van State, resolutie 23 februari 1682 en Staten-Generaal, resolutiën van 14 december 1697 en 6 april 1699.

negentiende eeuw van de hand gedaan. In 1748/49 worden zeer veel losse percelen land verkocht. In 1719 worden de landerijen en de paar hoeven van het Burgerweeshuis in 's-Hertogenbosch en de daarin opgenomen Leproserie van de hand gedaan.

De motieven om in 1748 en daarna het onroerend goed -ook huizen in de stad werden verkocht- te liquideren, vragen om een verklaring. Hetzelfde speelt zich namelijk af bij het Groot Gasthuis en de Bossche kerken en kapellen en de kleinere voor ouderen bestemde gasthuizen. Deze worden grotendeels tussen 1650 en 1750 vervreemd.

Voor een beter begrip van de motieven om de hoeven te verkopen, moeten we onze blik richten op het bestuur van de stad 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch werd vanaf de late middeleeuwen bestuurd door een tamelijk gesloten oligarchie van 40 mannen die zichzelf na 1600 'regenten' noemden. Feitelijk waren dit beroepsbestuurders. De hoogschout van Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch maakte géén deel uit van dit bestuurscollege.⁷⁶ De besturen van de grootste Godshuizen -de Tafel van de Heilige Geest, het Groot Gasthuis en het Burgerweeshuis- werden benoemd door en uit deze kleine groep. In de achttiende eeuw namen deze besturen de gedaante aan van commissies uit het stadsbestuur aan wie het beheer van de Godshuizen is toevertrouwd. Na hun aftreden kregen de commissieleden andere functies toebedeeld. De bestuurders van de Godshuizen en van de stad vormden één groep. De contacten over en weer waren zeer frequent, zowel mondeling als schriftelijk in de vorm van nota's. Die nota's zijn er nog, wat er besproken werd in de wandelgangen is uiteraard niet vastgelegd. Bovendien zijn er in 's-Hertogenbosch, anders dan in Holland, geen familie- of persoonsarchieven van regenten bewaard gebleven.

Er waren enkele regels die soms wel dan weer niet op schrift waren gesteld. Bij alle beslissingen die langlopende financiële verplichtingen tot gevolg konden hebben of een vervreemding of bezwaring van het eigen vermogen inhielden, was machtiging vooraf en goedkeuring achteraf vereist. De heren vertrouwden elkaar taken toe, maar controleerden elkaar ook. Zelfs bij onbelangrijke zaken raadpleegden de regenten van de grote Godshuizen het stadsbestuur of ze lieten de beslissing aan de heren op het stadhuis over.⁷⁷

4.2

Beleidsnota's over vermogensbeheer

Het initiatief om de hoeven van de hand te doen wordt in 1749 genomen door de regenten van de Tafel. Zij stellen het stadsbestuur voor een proef te nemen met de verkoop van landerijen en hoeven omdat deze thans goed in de markt liggen. De magistraat gaat akkoord en staat alle Godshuizen die onder zijn invloedssfeer vallen toe dit te doen. Het vrijgekomen geld moet weer belegd worden in obligaties op de stad, waarmee het stadsbestuur obligaties van niet-boschenaren wil aflossen.⁷⁸ Om de kooplust te stimuleren wordt bepaald dat de kopers de helft van de koopsom mogen 'laten staan' op de hoeve tegen een rente van 3 ½ %. De Godshuizen gaven dus hypotheek op de te verkopen goederen, omdat zij er

⁷⁶ Jacobs, 'Bergaigne'.

⁷⁷ SAH, GG, inv. nrs. 1-8 (registers van besluiten van de regenten). Deze registers werden geheel doorgenomen en van samenvattingen voorzien.

⁷⁸ SAH, GG, inv. nr. 2A, besluit van 16 januari 1749.

rekening mee hielden dat de aspirant-kopers over weinig liquide middelen beschikten.⁷⁹ Deze procedure was in de achttiende eeuw ook elders gebruikelijk. Zo verkocht de overheid in Den Haag veel geestelijke goederen in de Meierij, waaronder ook hoeven en molens, en stond toe dat een groot deel van de koopsom daarop bleef staan of werd omgezet in een erfpacht.⁸⁰

Na een eerste proefverkoop van een groot aantal landerijen en zes hoeven in Rosmalen en Moergestel delen de regenten van het Groot Gasthuis aan het stadsbestuur in een nota mee dat de verkoop geslaagd is en dat deze dus goedgekeurd kan worden.⁸¹ De berekening die zij ter adstructie toevoegen zie er als volgt uit:

gemiddelde pachtopbrengst hoeven en percelen 1730-1739	f 1689
(geld, graan en hout)	
af:	
grondbelastingen, onderhoudslasten en grondrenten	f 448
resteert	f 1241

De regenten nemen aan dat deze nettopacht gelijk is aan een rendement op het in de hoeven geïnvesteerde vermogen van 3 ½ %. Door dit te kapitaliseren krijgt men een 'normale' (aanhalingstekens zijn van mij) koopprijs die kan worden vergeleken met de tijdens de openbare verkoop tot stand gekomen prijs. Als deze laatste lager uitvalt, dan adviseren de regenten het stadsbestuur de koop af te keuren. In dit geval ligt de koopprijs iets onder de normale prijs (f 34.530 versus f 35.455), maar, zo luidt de nota, hierbij is geen rekening gehouden met rampen, die zich geregeld voordoen zoals oorlog, brand, overstroming, extra dijklasten en buitengewone belastingen. De werkelijke opbrengst ligt dus lager. De regenten geven echter een minder juiste voorstelling van zaken door de pachtgegevens uit de jaren 1730 te nemen. In 1747 waren alle pachtcontracten herzien en bij bijna alle hoeven werd de pacht toen fors verhoogd. Dezelfde berekening die de regenten maakten, maakte ik nog eens over en ik vergeleek het rendement op de zes hoeven met dat van obligaties op de Generaliteit die in deze tijd een netto-rente gaven van 3% en op de beurs in Amsterdam konden worden ingekocht tegen een koers van 80% tot 95%. Deze situatie beantwoordde aan de realiteit van die dagen.⁸² Ik nam ook de pachtopbrengst van 1749 en de gemiddelde roggeprijs van 1750 en liet gemakshalve de opbrengsten van de houtverkopen weg.⁸³

pachtopbrengst 1749	f 467
af:	
grondbelastingen, nihil voor rekening van de pachter	--
grondrenten	p.m.

⁷⁹ SAH, GG, inv. nr. 2A, besluit van 15 februari 1749.

⁸⁰ Nationaal Archief Den Haag, Archief Raad van State toegangsnummer 1.01.19, registers van resolutiën. Doorzocht werden tot augustus 2014 de registers over de jaren 1716-1752 en 1780-1791.

⁸¹ SAH, GG, inv. 2A, besluit van 22 maart 1749. De magistraat keurt de verkoop goed op 27 maart 1749.

⁸² SAH, GG, inv. nr. 2A, besluiten van 24 april 1749, 16 maart 1750 en 17 maart 1750.

⁸³ Ik nam hiervoor de gemiddelde Bossche prijs over de periode 1741-1759.

resteert

f 422

verkoopopbrengst

9882

De netto pachtopbrengst kwam dus neer op een rendement van 4,27% (exclusief het effect van rampen). Als de verkoopopbrengst belegd zou worden in obligaties op de Generaliteit à 3% tegen een aankoopkoers van respectievelijk 80%, 95% en 105%, dan was het rendement respectievelijk f 371, f 312 en f 282 per jaar.

De schade veroorzaakt door rampen is door de regenten niet berekend en valt ook moeilijk te schatten. Het is wel opvallend dat zij daar zoveel nadruk op leggen. Zij schatten het risico van rampen hoger in dan het risico dat er iets mis zou gaan met staatsleningen. Deze waren in hun ogen veiliger dan landbouwgronden en landbouwbedrijven.

De conclusie moet luiden dat de regenten de zaak zo voorstelden alsof de verkoop van de hoeven zeer voordelig leek, maar dat dit niet het geval was. Daar kwam nog bij, maar dat konden de regenten en de magistraat niet weten, dat de obligaties aanvankelijk snel in prijs zouden stijgen, tot 95% in 1750 en 103-104% in 1763.⁸⁴ Na 1780 daalden de koersen van de staatsleningen van de Republiek echter als gevolg van politieke onrust en een neergang van de Hollandse economie. Na 1750 trok de conjunctuur in de landbouw in de Meierij aan; de pachten en de prijzen van land begonnen te stijgen en dat zou doorgaan tot 1816. De overgang van hoeven- naar effectenexploitatie was nadelig voor het Groot Gasthuis en zou - maar dát konden de regenten niet weten - nog nadeliger worden.

De regenten wilde echter van de hoeven af, want op 3 oktober 1749 stelden zij aan het stadsbestuur voor om de rest van de hoeven ook te verkopen: 'alsoo wy vast stellen vrij meer aen interest van de penningen daar van sullende proveniëren als nu van de hoeven gedaan werd', ook al omdat alle opgaande bomen in de voorafgaande jaren gerooid waren men men bij nieuwe reparaties dus timmerhout aan moest kopen.⁸⁵ Er was dus roofbouw gepleegd op de hoeven wat ook al blijkt bij de hoeve in Breugel die voor een laag bedrag werd verkocht, omdat herstel van het zwaar vervallen boerenhuis zeker 300 gulden zou gaan kosten.⁸⁶ Was men soms al lang van plan de hoeven van de hand te doen en zag men in 1749, toen de oorlog voorbij was en de conjunctuur weer aan leek te gaan trekken, zijn kans schoon? Overigens had de Oostenrijkse Successieoorlog in de Meierij weinig schade aangericht. Alleen in de jaren 1746-1748 waren de bewoners van dit gebied met troepenbewegingen en inkwartieringen geconfronteerd.

In een nieuwe nota aan het stadsbestuur van 16 maart 1750 uitlopend op een advies om de verkoop van de overgebleven hoeven goed te keuren, worden de cijfers wederom zo gegroepeerd dat verkoop voordelig lijkt voor het Godshuis. De regenten hanteerden nu een gemiddelde van oude (lage) en nieuwe (hogere) pachtsummen, gaan uit van een rendement van 3 ½ procent en concluderen dat op drie na alle hoeven op de eerste zitdag een goede prijs hebben gemaakt. Bij openbare verkopeningen waren er twee zitdagen. Daartussen lag

⁸⁴ SAH, GG, inv. nr. 4, besluit 27 januari 1763.

⁸⁵ SAH, GG, inv. nr. 2A, besluit van 3 oktober 1749.

⁸⁶ SAH, GG, inv. nr. 2A, besluit van 24 oktober 1748.

doorgaans een tijd van één tot twee weken. De koop of pacht kwam definitief tot stand op de tweede zitdag. Men ontstak dan een kaars en zolang deze brandde kon er 'gehoogd' worden. Het laatste uitgebrachte bod voordat de kaars uitging was het definitieve.⁸⁷ De drie hoeven, aldus de nota van 1750, waar dit niet het geval is, moeten toch verkocht worden, want het rendement op onroerend goed, vooral van hoeven, moet eigenlijk vier procent zijn, wil men na aftrek van de gevolgen van rampen op een aanvaardbaar niveau uitkomen. Uitgaand van dit streefcijfer liggen de geboden bedragen voor deze drie hoeven boven de gekapitaliseerde waarde. Volgens mijn berekening lag het rendement van zes hoeven echter op bijna 4,3 procent! De regenten deden wederom geen moeite de omvang van rampen te begrenzen, maar delen mee dat zij reeds een optie hebben genomen op obligaties met een nominale waarde van 20.000 gulden die een rente van 4 procent geven.⁸⁸ Hier wordt echter ten onrechte geen melding gemaakt van de belasting van de honderdste penning die op deze obligaties wordt geheven en waarvan Godshuizen niet waren vrijgesteld. Het nettorendement kwam daardoor uit op 3 procent. Het argument van een naar verhouding laag rendement op landbezit was dus waarschijnlijk een schijnargument.

4.3

Waarom werden de hoeven verkocht?

Een motief zou kunnen zijn dat het beheer van een effectenportefeuille veel minder zorgen en kosten met zich mee bracht. Inderdaad is deze reden door de regenten van het Groot Gasthuis aangevoerd. Op 23 april 1749 stellen zij het stadsbestuur voor het ambt van klerk van klerk met een jaarsalaris (exclusief emolumenten) van 300 gulden af te schaffen omdat er na de liquidatie van het hoevenbezit veel minder werk te doen is. Het ambt bleef echter bestaan tot 1810 toe.⁸⁹ Dit argument heeft dus niet of lang niet zo zwaar gewogen. De 33 in 1740/50 en 1763 verkochte hoeven gingen over in handen van 40 kopers. Onder hen bevonden zich geen regenten en slechts twee pachters. Ik vond onder hen ook geen grote opkopers. Alleen de gebroeders Anthonie en Jan van Hanswijk, leden van een regentengeslacht uit 's-Hertogenbosch en tevens kooplieden in wijnen, kochten vier hoeven aan.⁹⁰

In een nog vreemder licht komt de operatie te staan, als we bezien dat de pachtopbrengst van de 19 hoeven die in 1763 verkocht werden, vanaf 1750 in geld gemeten met 64 procent en in rogge gemeten met 38% toenam. Ondanks de haast explosieve stijging van de pachten en de stijging van de roggeprijzen in die korte periode met 19 procent ging men door met de liquidatie. De Tafel had rogge in natura nodig voor het brood dat onder de armen werd

⁸⁷ Deze procedure was in heet Staats-Brabant gebruikelijk.

⁸⁸ SAH, GG, inv. nr. 2A, besluit van 14 maart 1750. Besluit om nog die dag een brief naar Amsterdam te verzenden met de mededeling dat men tien obligaties tegen een koers van 95 procent wenst aan te kopen en een optie neemt op tien andere obligaties. De optie loopt op 17 of 18 maart af.

⁸⁹ Het stadsbestuur ging met het voorstel akkoord. In 1810 werd na het overlijden van een klerk het ambt afgeschaft. SAH, GG, inv. nr. 831 (rekening over het jaar 1810), hoofdstuk uitgaven aan salarissen.

⁹⁰ Mommers, *Generaliteitsland*, 403-404.

verdeeld, maar toch liet men de geldpacht sneller stijgen dan de roggepacht waardoor het aandeel van de naturaleveranties afnam.

Men zou kunnen veronderstellen dat het stadsbestuur het in landbezit gestoken vermogen graag wilde overhevelen naar de stad. De bepaling dat de verkoopopbrengst belegd moest worden in obligaties op de stad wijst daarop.⁹¹ Vanaf het begin van de achttiende eeuw werden de batige saldi van de rekeningen van de Godshuizen vaak belegd in obligaties op de stad.⁹² Deze loste daarmee schulden aan niet-bossche crediteuren af en de band tussen Tafel en Groot Gasthuis en de stad werd zo nauwer aangehaald. De regenten van de Tafel en het Groot Gasthuis kochten na 1749 echter hoofdzakelijk obligaties op de Generaliteit en op de gewesten aan omdat de stad wegens de toenemende bedrijvigheid niet meer hoefde te lenen en de dorpen in de Meierij van Den Haag dat sinds 1724 niet meer mochten.

De meest voor de hand liggende verklaring is dat men zulke slechte ervaringen had met de pachtopbrengst van de hoeven dat men, toen zich een goede gelegenheid voordeed, zorgde van de hoeven af te raken. Sedert het midden van de zeventiende eeuw tot omstreeks 1740 daalden de pachten onafgebroken. Tijdens het dieptepunt van de depressie waren de boeren niet kapitaalkrachtig genoeg om te kunnen kopen en was er ook onder de stedelijke burgerij geen interesse. De jaren na 1740 waren veel gunstiger onder meer omdat de boterprijzen in de periode zomer 1745 – lente 1749 zeer hoog waren.⁹³

De conclusie luidt dat de verkoop van de hoeven nadelig was voor de Tafel. Door zo sterk in te zetten op staatsleningen vergrootten de regenten het beleggingsrisico. Anderzijds geeft dit wel aan hoe groot het vertrouwen van de regenten na 1750 was in de kredietwaardigheid van de staat waar zij deel van uitmaakten. Ook de hoeven van het Groot Gasthuis werden in het midden van de achttiende eeuw verkocht. Het fundament waarop de twee grootste armenzorginstellingen van 's-Hertogenbosch dreven werd door dit beleggingsbeleid verzwakt. De bezuinigingen die men omstreeks 1765 bij de Tafel en het Groot Gasthuis op de zorg moest doorvoeren, omdat men anders zou interen op het vermogen, vergrootten de sociale problemen van de Bossche samenleving en de ellende onder het op de rand van de armoedegrens balancerende deel van de bevolking.

4.4

Gebiologeerd door obligaties

Een andere mentale factor heeft de voornaamste rol gespeeld. Beleggen in effecten was in de achttiende eeuw in de Republiek zo gebruikelijk geworden dat de regenten zich haast verplicht voelden met hun tijd mee te gaan. Wie kon beleggen, dacht op de eerste plaats aan obligaties, liefst op de Republiek of een van haar gewesten, want die golden als het meest kredietwaardig. Geliefd waren ook obligaties op steden en dorpen en in Staats-Brabant de renten op de Brabantse bedden. Ook staatsleningen van het Verenigd Koninkrijk golden als

⁹¹ Zie noot 67.

⁹² Van Zuylen, *Inventaris archieven*, stadsrekeningen uit de periode ca. 1690 en volgende jaren. Van Zuylen geeft in zijn werk uitgebreide uittreksels uit de stadsrekeningen.

⁹³ Kappelhof, *Belastingheffing*, tabel 18, p. 374-380.

zeer solide, Frans papier was al heel wat minder. Dit motief vertoont irrationele trekken en is cultureel bepaald. Weliswaar rekende men alles uit, zoals hierboven is aangetoond, maar premissen gaven bij een beslissing tot aan- of verkoop de doorslag. De cijfers werden aangepast aan het gewenste beleid. Daarbij moeten we wel bedenken dat men in 1750 niet kon weten hoe slecht het de Republiek na 1780 zou vergaan. De staatsschuld nam sterk toe, terwijl de belastinginkomsten afnamen. Dit alles liep uit op de tiercering van de staatsschuld in 1810. In moderne termen zouden wij zeggen: een *hair cut* van 66 2/3 procent. Ook elders in de Republiek liquideerden Godshuizen in de achttiende eeuw hun landbezit.⁹⁴ Ook de staat verkocht in de Meierij op grote schaal agrarisch bezit. Tussen 1754 en 1789 werden er voor 747.778 gulden aan geconfisqueerde geestelijke goederen verkocht, zowel land als renten met land als onderpand. Na 1789 werd dit beleid voortgezet. De Representanten van het volk van Bataafs-Brabant, die deze goederen vanaf 1795 beheerden, gingen hier mee door.⁹⁵ Een samenleving in de ban van de staatslening?

5.

Conclusie

De besturen van de stad 's-Hertogenbosch en de dorpen, stadjes en kwartieren van de Meierij klaagden vanaf omstreeks 1660 herhaaldelijk over lage rendementen in de landbouw. Deze klacht was reëel, het rendement daalde drastisch. Tussen 1660 en 1730 nam de pachtopbrengst van een steekproef van hoeven van de Tafel van de Heilige Geest en het Groot Gasthuis in geld gemeten met 51 à 60% en in rogge gemeten met 20 à 35% af. Bij de hoeven van de Tafel daalden de opbrengsten sterker dan bij die van het Groot Gasthuis. In het begin van de achttiende eeuw wordt geregeld vermeld dat hoeven 'voor de lasten' verpacht moesten worden en dat er zelfs dan maar weinig belangstelling was. Voor de lasten wilde zeggen dat de pachter alleen de grondbelastingen, de zogenaamde reële lasten, moest betalen en verder geen pacht aan de eigenaar hoefde af te dragen. Deze daling deed zich ook voor bij de hoeven van een andere grootgrondbezitter in de Meierij, de staat die vanaf 1648 een enorm complex van geconfisqueerde kerkelijke goederen beheerde.

De voornaamste oorzaak voor dit dalende rendement was de agrarische depressie in combinatie met stijgende belastingen die weer het gevolg waren van sterk stijgende defensielasten. De agrarische depressie werd in de literatuur vastgesteld voor bijna alle gebieden die de Meierij omringden. In het handboek van Jan Bieleman over de geschiedenis van de Nederlandse landbouw na 1500 wordt dit ook vermeld. In Laag-Nederland reageerden de boeren op de dalende rendementen door extensivering omdat de arbeidslonen hier hoog waren. In Hoog-Nederland waaronder de Meierij namen de boeren hun toevlucht tot intensivering door de inzet van meer arbeid uit het gezin. Economen noemen dit de 'averrechtse aanbodreactie': bij tegenvallende vraag stijgt het aanbod. Er zijn voor de Meierij inderdaad duidelijke aanwijzingen dat in de zeventiende en achttiende eeuw het volume van graan- en boterproductie toenam.⁹⁶

⁹⁴ Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis' 36-37 en noot 74.

⁹⁵ *Dagverhaal Nationale Vergadering*, III, p. 67 en volgende.

⁹⁶ Bieleman, *Landbouw 1500-2000*, 143-148.

Van dalende prijzen wisten de bestuurders in die tijd niet wat ze ertegen konden doen, de oorlog was een geregeld terugkerend verschijnsel waarvoor hetzelfde gold, maar over de belastingen kon men altijd klagen in Den Haag in de hoop dat de staat wat water in de wijn zou doen.

In de periode 1687-1763 werden bijna alle hoeven verkocht. De regenten wilden van de hoeven af omdat zij sinds ca. 1660-1670 een voorkeur hadden ontwikkeld voor beleggen in staatsleningen. Deze gaven een vaste rente en golden in 1750 als zeer solide. Er was sprake van een ten dele irrationele voorkeur voor obligaties. Na 1780 zou dit beleggingsbeleid voor de twee grootste armenzorginstellingen van 's-Hertogenbosch nadelig uitpakken. De tekorten op de staatsbegroting namen van jaar op jaar toe als gevolg van een dalende economische conjunctuur en oorlogen die de Republiek en haar rechtsopvolgers moesten voeren tegen Engeland en zijn bondgenoten. De koersen van staatsleningen daalden en in 1810 verordende keizer Napoleon dat de rente op de uitstaande staatsschuld van het opgeheven koninkrijk Holland moest worden getiërceerd. Deze *hair cut* werd niet meer ongedaan gemaakt. De Tafel van de Heilige Geest, het Groot Gasthuis en de andere Bossche Godshuizen leden daardoor een groot vermogensverlies.

Laten de resultaten van dit onderzoek het toe om er conclusies uit te trekken die gelden voor de landbouw in de Meierij? Vooralsnog mag worden aangenomen dat dit het geval was.

Aanvulling uit 2015

In de zomer van 2015 heb ik alle gegevens uit de pachtcontracten van de Tafel ingevoerd in een digitaal bestand. Ik heb toen ook enig onderzoek verricht naar de hoeven van het Groot Gasthuis. Daaruit valt vooralsnog, in afwachting van verder onderzoek, het volgende af te leiden.

De wijze waarop het Groot Gasthuis zijn hoeven beheerde was gelijk aan die van de Tafel. De contracten van beide instellingen vertonen grote overeenkomsten, zowel inhoudelijk als ten aanzien van het taalgebruik.

De oudste in de registers afgeschreven akten van verpachting van de Tafel dateren van kort vóór 1470. De hoeven waarvan ik contracten van vóór 1560 kon vinden werden nader bekeken. Veel ervan werden in halfpacht gegeven. Bij de hoeven die in tijdpacht werden gegeven valt het op dat de graanpacht in de periode ca. 1470 – ca. 1570 niet of nauwelijks steeg en dat er geen voorlijf werd gevraagd. In de periode 1510-1569 nam de hoeveelheid te leveren rogge van 17 over heel de Meierij verspreide hoeven maar met 5 procent toe. Voor acht hoeven kon de ontwikkeling van de hoeveelheid te leveren rogge worden gemeten over een langere periode, namelijk 1480-1569. Dit leverde een uiterst geringe toename op van 3 procent. Dit werd niet gecompenseerd door een toename van de hoeveelheid te leveren gerst, haver en boekweit. In het midden van de zestiende eeuw werd bij veel hoeven de halfpacht omgezet in een tijdpacht en werd voor de producten van de veehouderij een voorlijf in geld gevraagd. Het bedrag van deze geldpacht steeg tot omstreeks 1570 naar verhouding sterk.

Deze stagnerende graanproductie strookt niet met het uit de literatuur bekende gegeven dat de landpachten in de zestiende eeuw in Brabant stegen. Volgens Verhulst kwam dit vooral door intensivering, niet zozeer landaanwinning of ontginning van zogenaamde woeste gronden.⁹⁷ De oppervlakte van de onderzochte hoeven nam echter niet toe. Een verklaring zou kunnen zijn dat er een verschuiving plaatsvond van graanbouw naar veehouderij en zuivelproductie. Berekening van de produktie van in halfpacht gegeven hoeven is zeer bewerkelijk en het is nog maar de vraag of dit tot een bruikbaar resultaat leidt omdat uit de manualen van de meester blijkt dat de pachters zeer onregelmatig betaalden en dat niet altijd duidelijk is welke termijn werd betaald. Pachters lagen vaak jaren achter met betalen en leveren.

In vergelijking met andere grootgrondbezitters zoals het clarissenklooster in 's-Hertogenbosch en het norbertinessenklooster in Breda, die een voorkeur hadden voor uitgifte in eeuwige en onveranderlijke erfpacht, kwam erfpacht bij de twee grootste Bossche Godshuizen niet voor. Hun beheer was dynamischer dan dat van de twee genoemde vrouwenkloosters.

De regenten van het Geefhuis kwamen nadat de hoeven verkocht waren tot de ontdekking dat dit met de stijgende graanprijzen nadelig was. Ze hadden immers veel rogge nodig om de Bossche armen van roggebrood te voorzien. Toen de staat ertoe overging om rogpachten die tot de geestelijke goederen behoorden te verkopen, grepen de regenten hun kans. In 1775 kochten zij van de Raad van State voor f 15.146-17-8 50 mud 7 vaten en 10 kannen Bossche maat aan rogpachten.⁹⁸ Later vonden meer van dergelijke verkopen plaats, bijvoorbeeld in 1782 toen de Tafel uit het fonds van de geestelijke goederen voor f 6004-13-12 aan rogpachten kocht.⁹⁹ Deze graanrenten waren vast en eeuwig, ze deinden dus niet mee met de conjunctuur, maar werden wel in natura geleverd wat ze ongevoelig maakte voor stijgende graanprijzen. Deze aankopen waren een correctie op een beleid dat verkeerd uitpakte.

Afkortingen

GG	Groot Gasthuis 's-Hertogenbosch vóór 1810
NA	Nationaal Archief
OSA	Oud Stadsarchief 's-Hertogenbosch
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
THG	Archief van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch

Bronnen

⁹⁷ Adriaan Verhulst, *Precis d'histoire rurale de la Belgique* (Bruxelles, 1990) 140-146 en grafiek op 149. Bieleman, *Boeren in Nederland*, 121-128.

⁹⁸ Resolutie Raad van State, 22 december 1775.

⁹⁹ Resolutie Raad van State, 24 januari 1782

Archieven

Nationaal Archief Den Haag

Staten-Generaal

(toegangsnummer 1.01.01)

registers van resolutiën.

Raad van State na 1581

(toegangsnummer 1.01.19)

registers van resolutiën.

Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch

pachtcontracten, inventaris-Van Rooy (1913) nrs. 660-667, 1466-1762

660 1466-1520

661 1473-1551

662 1560-1595

663 1590-1632

664 1632-1657

665 1721-1745

666 1656-1721

667 1745-1762

rekeningen 1596/97 – 1775 (inv. Van Rooy nrs. 438-569)

manualen van ontvangsten

Groot Gasthuis vóór 1810

pachtcontracten

rekeningen

registers van resolutiën

Gedrukte bronnen

Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering (z.pl., z.j.).

Websites

Middel Nederlands Woordenboek, digitale versie, Instituut voor Nederlandse Lexicologie

www.inl.nl

Boeken en artikelen

Bieleman, Jan, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).

Blockmans, W.P. en W. Prevenier, 'Openbare armenzorg te 's-Hertogenbosch tijdens een groeifase', in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 12 (1974)

Brusse, Paul, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Overbetuwe 1650-1850* (Wageningen, 1999).

Costuymen ende usantiën der Hoofd-Stadt ende Meyerye van s'Hertogen- bossche (Jan Scheffers, 's-Hertogenbosch, 1684).

Crijns, A.H., en F.W.J. Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885* (Tilburg, 1987).

Dam, B. van, *Oud-Brabants dorpsleven* (vierde druk; Eindhoven, 1972).

Gutman, M.P., *War and Rural Life in the Early Modern Low Countries* (Assen, 1980).

Jacobs, 'Hendrik van Bergaigne contra het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch', in: *Vria Historica Brabantica*, 9 (1980) 53-76.

Jansen, H.P.H., *Landbouwpacht in Brabant in de 14^e en 15^e eeuw* (Assen, 1955).

Jansen, J.C.G.M., *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg* (Assen, 1979).

Kappelhof, A.C.M., 'Het Bossche Geefhuis. Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van Den Bosch 1450-1810', in: *Varia Historica Brabantica*, 10 (1981) 1-54.

Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch 1648-1730* (Tilburg, 1986).

Klep, P., *Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied; de economische ontwikkeling in de Noordantwerpse Kempen en de Baronie van Breda* (Tilburg, 1972).

Kuijpers, S.F., *Bodemkunde* (Zwolle, 1968).

Lambert, Audrey M., *The Making of the Dutch Landscape* (Londen/New York, 1971).

Mommers, A.R.M., *Brabant van Generaliteitsland tot gewest* (Utrecht/Nijmegen, 1953).

Roebroek, E., *Het land van Montfort* (Assen, 1967).

Tijms W. ed., Prijzen van granen en peulvruchten, in: *Historia Agriculturae*, dl. XI-1. (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut, Groningen 1977).

Vera, Hein, ...dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkoopen'. Gemene gronden in de Meerij van Den Bosch tussen hertog en hertogang 1000-2000 (Moergestel 2011).

Tabel 1

Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch.

Pachtopbrengsten van 21 hoeven

1570-1750

Bron: SAH, THG, registers met pachtcontracten.

Bedragen in guldens van 20 stuiver. Hoeveelheden in Bossche mudden. Eén mud = 300,3 liter.

Prijzen: zie bijlage V

1570: voorlijf (geldpacht), rogge, gerst en boekweit, exclusief overige naturaleveringen

1600-1630: als 1570 mét boter, hamels en varkens

1640-1750: voorlijf en granen in natura.

Tussen 1630 en 1640 werden de niet in graan of boekweit geleverde naturaleveranties afgeschaft.

* Opbrengst in vrij geld, na aftrek van de ten laste van de eigenaar komende buitengewone grondbelastingen. De overige opbrengsten zijn met uitzondering van die in 1690, 1700, 1710 en 1720 onvrij geld. Zie verder de betreffende paragraaf over de grondlasten.

A. in guldens

B. in mudden rogge

A.

jaar	zone A	zone B	A+B = totaal
1570	1738	1386	3124
1600	1885	1472	3357
1610	1534	1145	2679
1620	2468	1754	4222
1630	2791	2373	5164
1640	2719	1813	4532
1650	3153	2043	5196
1660	3500	2103	5603
1670	2841	1676	4517
1675 *			3401
1680	2198	1251	3449
1690	2027	966	2993
1697/98 *			2744
1700	2498	1253	3791
1710	2223	1077	3300
1710 *	1978	850	2828
1720	1880	930	2810
1730	1518	726	2244

1740	1551	701	2252
1750	2054	993	3047

B.

jaar	zone A	zone B	A+B = totaal
1570	220	175	395
1600	150	117	267
1610	156	117	273
1620	213	151	364
1630	160	136	296
1640	193	128	321
1650	191	124	315
1660	220	132	352
1670	221	130	351
1675*			265
1680	176	100	276
1690	180	86	266
1697/98 *			244
1700	157	79	236
1710	164	79	243
1710 *	146	63	209
1720	161	80	241
1730	156	74	230
1740	150	68	218
1750	190	92	282

Bijlagen

Bijlage I

De hoeven van de Tafel van de Heilige Geest. Data van verwerving.

Bron: SAH, THG, oorkonden en manuaal van ontvangsten jaar 1433/34.

De oorkonden uit de periode 1271-1471 zijn door mij van regesten voorzien. Deze zijn destijds gedrukt en nu ook digitaal raadpleegbaar op de website van de Bossche encyclopedie: www.bossche-encyclopedie.nl. Zie daar onder het kopje 'bronnen'. De gedrukte delen zijn onder meer in de Kon. Bibliotheek ter inzage en verder aanwezig in de bibliotheken van de archiefdiensten in Noord-Brabant. De nummers hierna verwijzen naar de regesten.

'Verworven' kan betekenen dat de hoeve is gekocht, geschonken of door de Tafel is gevormd.

Periode I 1302-1349

1.

Riel bij Geldrop

verworven in 1302 (nr. 42)

2.

Hilvarenbeek – Biest

verworven in 1303-1304 (nr. 44)

3.

Oerle – ter Berkt

verworven de ene helft in 1312 (nr. 76, de andere in 1377 (nr. 815)

4.

Udenhout – Biezenmortel

verworven in 1315 (nrs. 85a en 90)

5.

Heesch (een van de twee daar gelegen hoeven van de Tafel)

1319 ? (nr. 118)

6.

Uden – Hengstheuvel

1322 (nr. 139a)

7.

Herpen – Koolwijk

de ene helft verworven vóór 1323, de andere in 1323 (nr. 146)

latere vergrotingen onder andere in 1326 (nrs. 159 en 160), 1369 (nr. 658) en 1370 (nr. 677)

8.

Riel bij Geldrop

verworven in 1326 (nr. 161)

9.

Hoog Geldrop

verworven ofwel in 1303-1304 (nr. 46a) ofwel in 1333 (nr. 198)

10.

Sint Oedenrode – Nijnsel

verworven in 1342 (? een derde deel) (nr. 259)

11.

Rosmalen – bij de kerk

verworven in 1343 ? (nr. 268)

Periode II 1350-1399

12.

Sint Michielsgestel – Elde

verworven in 1359 (nr. 456)

Deze hoeve wordt in 1433 aangeduid als 'op Creyespot' en vanaf het midden van de zestiende eeuw afwisselend als 'op Creyespot' en 'opt Spoel'.

13.

Oss – Bosstraat of Molenstraat
verworven in 1364 ? (nr. 548)

14.

Heesch, een van de twee daar gelegen hoeven
1371 (nrs. 708-709)

15.

Vught- De Vliert
verworven in 1377 (nr. 808)

16.

Dinther – Hommelheze
verworven in 1378 (nr. 831)

17.

Gerwen
verworven vóór 1391 (nr. 1076)

Periode III 1400-1433

18.

Udenhout – Hooghout of Winkel
verworven in 1403

19.

Vught – De Braak
verworven in 1403

20.

Helvoirt – 't Laar
verworven na 1405 en vóór 1433.

Periode I-III

Verworven voor 1433 maar verder onbekend

21.

Helmond – Bijsterveld

22.

Woensel – Den Witten Boer

23.

Woensel

Later genaamd bij de papenkerk

24.

Udenhout, Hooghout of Winkel

25.

Oss, Molenstraat of Bosstraat

26.

Rosmalen – Kruisstraat

27.

Tilburg – Broekhoven/Oerle

28.

Ravels – Eel

In het land van Turnhout, bij Weelde

29.

Herpen – Koolwijk

De hoeve wordt gesplitst in tweeën.

30.

Moergestel – De Vrije Hoeve

Periode IV 1433-1494/95

31.

Helvoirt – Cranenbraak

vermoedelijk verworven in 1435 (nr. 1529)

Ook wel genaamd bij de kerk

Periode V 1494/95-1514/15

32.

Berghem

verworven in 1494/95

33.

Dinther – Heuvel
verworven in 1496/97

34.

Heeswijk – Zoomgraaf
verworven in 1496/97

35.

Nistelrode
verworven in 1500/01

36.

Veghel –Davelaar
verworven in 1504/05

37.

Geffen
verworven in 1507/08

38.

Rosmalen – Duinse Hoef
verworven in 1508/09

39.

Heeswijk – Kameron
verworven in 1508/09

40.

Stiphout – Ooievaarsnest verworven in 1509/10

41.

Heeswijk – Voskuilen
verworven in 1510/11

42-44.

Woensel – Acht
Drie hoeven verworven in 1512/13

45.

Best – Den Vloet
verworven in 1514/15; in 1525 weer verkocht

Periode VI 1514/15 – 1659

46.

Herpen – Koolwijk, derde hoeve

In 1542/43 voor het eerst vermeld. Vermoedelijk ontstaan door afsplitsing van de twee al bestaande hoeven. De drie hoeven in Koolwijk grensden aan elkaar.

47.

Rosmalen – Eindheinis

verworven in 1553/54, wellicht ontstaan uit reeds lang in bezit zijnde losse stukken land.

48.

Oisterwijk – aan de Dieze

verworven in 1558/59

49.

Woensel – Acht Meijnsfoort

gekocht in 1618.

50.

Gemonde Loobeemd

gevormd in 1652

51.

Udenhout – Groenstraat

gekocht in 1655

52.

Vught – Duifhuis

gekocht in 1659.

ook wel genaamd 'bij de molen'

Recapitulatie

Aantallen hoeven in het bezit van de Tafel.

1433	29 stuks
1500	33
1600	48
1660	52

Bijlage II

Bedragen door de Tafel van de Heilige Geest uitgegeven aan de aankoop van landerijen, hoeven, ander onroerend goed en grondrenten

1609/10 – 1765

Bron:

SAH, THG, Rekeningen, hoofdstuk uitgaven wegens aangekochte landerijen.

Bedragen in guldens van 20 stuivers.

Dorpen: waarvan aan obligaties op dorpen in de Meierij

Stad: waarvan aan obligaties op de stad 's-Hertogenbosch .

In de hieronder niet genoemde jaren werden er geen aankopen gedaan.

De rekeningen over de volgende jaren ontbreken: 1629/30, 1674/75, 1677/78, 1680/81, 1693/94, 1715/16, 1717/18, 1718/19, 1724/25, 1726/27, 1729/30 en 1730/31.

jaar/periode	bedrag	dorpen	stad
1609/10-1613/14	1697 (gemiddeld)	0	0
1614/15-1618/19	2371 (gemiddeld)	0	0
1619/20-1623/24	1269 (gemiddeld)	0	0
1624/25-1628/29	1782 (gemiddeld)	0	0
1629/30-1633/34	300 (gemiddeld)	0	0
1634/35-1643/44	722 (gemiddeld)	0	0
1644/45-1658/59	1916 (gemiddeld)	0	0
1659/60	7204	0	0
1660/61	2806	0	0
1661/62	867	0	0
1667/68	5743	0	0
1668/69	809	0	0
1669/70	2318	2318	0
1676/77	800	800	0
1678/79	3119	1500	0
1681/82	1100	1100	0
1682/83	2000	2000	0
1687/88	1500	0	0
1691/92	2000	2000	0
1695/96	2000	0	2000
1707/08	2300	0	2300
1709/10	2880	0	0
1710/11	4000	0	4000
1711/12	2088	0	0
1714/15	1760	0	0
1716/17	1616	0	1000
1719/20	1038	0	0
1723/24	1902	0	1902
1728/29	83	0	0
1731/32	6749	400	0
1732/33	113	0	0
1733/34	4000	2500	1500
1734/35	1070	1000	0

1735/36	2096	0	0
1736/37	2200	0	2200
1737/38	159	0	0
1738/39	67	0	0
1743/44	2300	0	2300
1745/46	702	0	702
1747/48	30	0	0
1748/49	12000	0	10100
1749/50	32887	0	5200
1750/51	12881	0	0
1751/52	902	0	0
1752/53	1000	1000	0
1754/55	61	0	0
1755/56	1059	0	0
1757/58	6063	0	0
1759	206	0	0
1760	1022	0	0
1761	1700	0	0
1762	5838	0	0
1763	37455	0	0
1764	45411	0	0
1765	4000	0	0

Bijlage III

Liquidatie van het hoevenbezit van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch 1672-1763

Bron: SAH, THG, Rekeningen

Tenzij anders vermeld zijn alle hoeven verkocht

jaar van vervreemding	naam van de hoeven
1672	Rosmalen-Eindheinis (gesloopt na verwoesting door oorlogsgeweld)
1687	Nistelrode
1699	Rosmalen bij de kerk
1700	Acht – Meijnsfoort
1703	Helmond – Bijsterveld
1710	Sint Oedenrode – Nijnsel
1712	Riel bij Geldrop
1714	Dinther – Hommelheze en Heeswijk – Zoomgraaf

1715	Herpen – Koolwijk (drie hoeven), Uden – Hengstheuvel, Heeswijk – Voskuilen
1717-1719	Riel bij Geldrop
1733-1734	Stiphout (door handlichting)
1734	Gerwen
1750	Rosmalen – Duinse Hoef, Veghel – Davelaar, Hilvarenbeek – Biest, Moergestel – Vrije Hoeve, Tilburg – Broekhoven, Oisterwijk – aan de Dieze, Rosmalen – Kruisstraat, Acht (drie hoeven), Oerle – ter Berkt, Vught – De Vliert
1763	Geffen, Oss – Bosstraat, Oss – Molenstraat, Heesch (twee hoeven), Dinter – Heuvel, Heeswijk – Kameren, Hoog Geldrop, Woensel (twee hoeven), Udenhout – Groenstraat, Udenhout – Hooghout, Udenhout – Biezenmortel, Helvoirt – bij de kerk, Helvoirt – 't Laar, Sint Michielsgestel – Hezelaar, Gemonde – Loobeemd, Vught – De Braak en Vught – Duifhuis

Bijlage IV

Verdeling van de onderzochte hoeven over de zones A (Beneden-Meierij) en B (Boven-Meierij).

Zone A

Rosmalen – Kruisstraat en Duinse Hoef; Geffen; Oss – Molenstraat; Dinter – Heuvelhoeve; Heeswijk – Kameren; Udenhout – Winkel, Hooghout en Biezenmortel; Helvoirt – 't Laar; Sint Michielsgestel – Hezelaar en Vught – De Braak. Totaal 12 hoeven.

Zone B

Heesch; Veghel-Davelaar; Hoog-Geldrop; Woensel – bij de papenkerk; Acht – Tegenbosch; Oerle – ter Berkt; Hilvarenbeek – Biest; Moergestel – Vrije Hoeve; Tilburg – Broekhoven. Totaal 9 hoeven.

Bijlage V

Prijzen van enkele in natura geleverde waren

A.

Boter

Bron: SAH, THG, Rekeningen 1597/98 – 1633/34, hoofdstuk uitgaven wegens aankoop van levensmiddelen

Prijzen in guldens van 20 stuivers, lokale munt.

Eén pond is 470 gram.

Hoeveelheden in kilo.

periode	prijs per pond	aantal noteringen	hoeveelheid
1597/98-1603/04	0,192	5	465
1608/09-1614/15	0,192	16	199
1618/19-1623/24	0,206	5	201
1628/29-1633/34	0,250	3	99

B.

Hamels

Bron: SAH, GG, Rekeningen 1604/05-1634/35

Maten als A.

periode	prijs per stuk	aantal
1604/05-1606/07	3,39	30
1613/14	3,39	3
1618/19-1621/22	3,58	45
1630/31-1634/35	4,01	109

C.

Vette en magere varkens

Bron: als B.

Maten: als A.

periode	magere varkens		vette varkens	
	prijs	aantal	prijs	aantal
1603/04-1606/07	5,38	8	0	0
1611/12-1621/22	7,54	9	0	0
1618/19-1621/22	6,97	14	16,95	4
1630/31-1634/35	6,63	26	0	0

D.

Rogge, gerst en boekweit

Bronnen:

rogge jaren 1651-1698 Bossche prijzen op of omstreeks 2 februari, SAH, OSA, inventaris-Van Zuylen nr. A-180, f 62r-65r ¹⁰⁰

¹⁰⁰ Deze prijzen zijn niet opgenomen in Historia Agriculturae, XI/1. Met vriendelijke dank aan wijlen mr. Jozef Hoekx chartermeester op het Stadsarchief 's-Hertogenbosch die mij destijds op deze serie gegevens attent maakte.

De overige prijzen zijn Arnhemse prijzen zoals gepubliceerd door Tijms.
rogge, Tijms, 135-140 (gemiddelde prijs in de periode 11 november – 22 februari)
gerst, Tijms, 135-140 (gemiddelde prijs als rogge; vanaf 1627/28 zijn de prijzen van zomergerst genomen)
boekweit, Tijms, 136-140 (gemiddelde prijs in de periode 11 november – 22 februari).

Prijzen in guldens van 20 stuivers per Bosch' mud. Eén Bosch' mud = 300 liter.

periode	rogge	gerst	boekweit	bestemd voor het peiljaar
1566-1575	7,90	6,15	4,60	1570
1596-1605	12,56	8,53	7,30	1600
1606-1615	9,81	7,51	6,77	1610
1616-1625	11,60	8,61	8,43	1620
1626-1635	17,48	12,13	12,86	1630
1636-1645	14,12	11,07	11,42	1640
1646-1655	16,50	11,04	11,42	1650
1656-1665	15,93	10,35	11,35	1660
1666-1675	12,85	8,92	8,52	1670
1676-1685	12,51	8,56	9,09	1680
1686-1695	11,26	8,13	8,27	1690
1696-1705	15,87	10,41	10,79	1700
1706-1715	13,59	9,09	9,20	1710
1716-1725	11,69	7,23	7,29	1720
1726-1735	9,76	6,76	6,41	1730
1736-1745	10,33	7,53	7,76	1740
1746-1755	10,80	7,43	7,85	1750